

Universitatea „Babeș-Bolyai”

Facultatea de Sociologie și Asistență socială

**CONCEPȚII POPULARE DESPRE NAȚIONALITATE ÎN STATELE
MEMBRE ALE UNIUNII EUROPENE**

- Rezumatul tezei de doctorat -

**Conducător de doctorat:
Prof. univ. dr. Traian Rotariu**

**Doctorand:
Andreea-Loredana Lazăr**

Rezumatul tezei de doctorat

Cuprinsul tezei

INTRODUCERE

1. MODELE ALE NAȚIONALITĂȚII ÎN EUROPA

- 1.1. DISTINCȚII FUNDAMENTALE
 - 1.2. CÂT DE „ETNICE” SUNT NAȚIONALISMELE ETNICE?
 - 1.3. CÂT DE „CIVICE” SUNT NAȚIONALISMELE CIVICE?
 - 1.5. „RESTUL” EMPIRIC: MICROPOLITICILE APARTENENȚEI NAȚIONALE
- CONCLUZII

2. REGIMURI ALE NAȚIONALITĂȚII ÎN STATELE MEMBRE ALE UNIUNII EUROPENE

- 2.1. REGIMURI FAVORABILE DOBÂNDIRII CETĂȚENIEI DE CĂTRE STRĂINI
 - 2.2. REGIMURI MAI DEGRABĂ FAVORABILE DOBÂNDIRII CETĂȚENIEI DE CĂTRE STRĂINI
 - 2.3. REGIMURI PARȚIAL FAVORABILE DOBÂNDIRII CETĂȚENIEI DE CĂTRE STRĂINI
 - 2.4. REGIMURI MAI DEGRABĂ DEFAVORABILE DOBÂNDIRII CETĂȚENIEI DE CĂTRE STRĂINI
 - 2.5. REGIMURI DEFAVORABILE DOBÂNDIRII CETĂȚENIEI DE CĂTRE STRĂINI
- CONCLUZII

3. ASPECTE CONCEPTUALE ȘI METODOLOGICE

- 3.1. IDENTITATEA NAȚIONALĂ
 - 3.2. OPINIA PUBLICĂ ȘI ANALIZA (COMPARATIVĂ) A MODELELOR DESPRE IDENTITATEA NAȚIONALĂ
 - 3.3. CRITICA NAȚIONALISMULUI METODOLOGIC
 - 3.4. MĂSURAREA CONCEPȚIILOR DESPRE NAȚIONALITATE
- ANEXA CAPITOLULUI 3

4. COMPONENTE ALE CONCEPȚIILOR POPULARE DESPRE APARTENENȚA NAȚIONALĂ ÎN STATELE MEMBRE ALE UNIUNII EUROPENE

- 4.1. DISTINCȚII ANALITICE ȘI PROBE EMPIRICE
 - 4.2. COMPONENTE ALE CONCEPȚIILOR POPULARE DESPRE APARTENENȚA NAȚIONALĂ
 - 4.3. RELAȚIILE DINTRE DIFERITELE DIMENSIUNI ALE CONCEPȚIEI DESPRE APARTENENȚA NAȚIONALĂ
 - 4.4. VESTUL ȘI RESTUL?
- CONCLUZII

ANEXA CAPITOLULUI 4

5. O CARTOGRAFIERE A CONCEPȚIILOR „POPULARE” DESPRE APARTENENȚA NAȚIONALĂ ÎN STATELE MEMBRE ALE UNIUNII EUROPENE

5.1. TIPOLOGIA ȘI HARTA PERCEPTUALĂ A MODELELOR POPULARE DESPRE NAȚIONALITATE ÎN STATELE MEMBRE ALE UNIUNII EUROPENE

5.1.1. *Naționalism non-lingvistic*

5.1.2. *Naționalism maximalist*

5.1.3. *Naționalism electiv teritorial*

5.1.4. *Naționalism electiv lingvocentric*

5.1.5. *Naționalism electiv (civic-lingvistic)*

5.1.6. *Naționalism omnilateral moderat (lingvocentric)*

5.1.7. *Naționalism omnilateral (lingvocentric)*

5.2. CÂT DE „ÎMPĂRȚĂȘITE” SUNT CONCEPȚIILE POPULARE DESPRE APARTENENȚA NAȚIONALĂ?

CONCLUZII

ANEXA CAPITOLULUI 4

6. POTENȚIALUL EXCLUZIONIST AL DIFERITELOR TIPURI DE ÎNȚELEGERE A APARTENENȚEI NAȚIONALE

6.1. „PROBLEMA IMIGRAȚIEI”

6.2. CONCEPȚII DESPRE NAȚIONALITATE ȘI PREFERINȚE ÎN MATERIE DE POLITICI DE CONTROL AL IMIGRAȚIEI

CONCLUZII

ANEXA CAPITOLULUI 6

7. SUNT NAȚIUNILE „CIVICE” LIBERALE ȘI DESCHISE?

7.1. EMERGENȚA CONTEXTUALĂ A DIFERENȚIERILOR ETNONAȚIONALE

7.2. CETĂȚENIE EUROPEANĂ ȘI TERITORIALIZARE NAȚIONALĂ

7.3. ALTERIZARE ȘI LEGITIMAREA EXCLUDERII

CONCLUZII

CONCLUZII GENERALE

LISTA ABREVIERILOR

LISTA TABELELOR

LISTA GRAFICELOR

BIBLIOGRAFIE

ABSTRACT

Cuprinsul rezumatului

PROBLEMATICA ȘI STRUCTURA TEZEI	4
CAPITOLUL 1. MODELE ALE NAȚIONALITĂȚII ÎN EUROPA	10
CAPITOLUL 2. REGIMURI ALE NAȚIONALITĂȚII ÎN STATELE MEMBRE ALE UNIUNII EUROPENE.....	14
CAPITOLUL 3. ASPECTE CONCEPTUALE ȘI METODOLOGICE.....	17
CAPITOLUL 4. COMPONENTE ALE CONCEPȚIILOR „POPULARE” DESPRE APARTENENȚA NAȚIONALĂ ÎN STATELE MEMBRE ALE UNIUNII EUROPENE	20
CAPITOLUL 5. O CARTOGRAFIERĂ A CONCEPȚIILOR „POPULARE” DESPRE APARTENENȚA NAȚIONALĂ ÎN STATELE MEMBRE ALE UNIUNII EUROPENE	22
CAPITOLUL 6. POTENȚIALUL EXCLUZIONIST AL DIFERITELOR TIPURI DE ÎNȚELEGERE A APARTENENȚEI NAȚIONALE	24
CAPITOLUL 7. SUNT NAȚIUNILE „CIVICE” LIBERALE ȘI DESCHISE?.....	28
CONCLUZII GENERALE.....	31
REFERINȚE.....	38

Cuvinte-cheie: apartenență națională, dihotomia naționalism etnic/naționalism civic, Uniunea Europeană, European Values Study.

Problematika și structura tezei

În ciuda amplorii conjuncturale pe care o iau dezbaterile privitoare la reglementarea și ajustarea politicilor cetățeniei și ale integrării imigranților în Uniunea Europeană (Ellinas, 2010), și mai ales ignorând invocarea politică a legitimității *vocis populi* în diversele momente-cheie ale redefinirii modelelor naționale, cercetătorii care s-au interesat de concepțiile populare despre apartenența națională sunt puțin numeroși (contribuții importante la acest domeniu fiind realizate de Björklund, 2006; Heath și Tilley, 2005; M. Hjerm, 1998; Hochschild și Lang, 2011; Sanchez-Mazas, Van Humskerken și Casini, 2003). În general, analizele despre identitate națională au în vedere criteriile oficiale (codificate în legislația privind imigrația și achiziția naționalității) sau oficializate (în discursuri și dezbateri publice) ale apartenenței naționale.

Aceasta se poate explica în general prin două aspecte. Primul ține de constituirea naționalității ca obiect de analiză predilect al științelor politice și al studiilor (mai ales istorice) despre etnicitate și naționalism. Ilustrative în acest sens sunt și teritorializarea disciplinară propusă de Eric Hobsbawm: „naționalismul ține de teoria politică, etnicitatea de sociologie sau antropologie socială” (1996, p. 258) sau expresia modestului interes al istoricilor pentru „sentimentele naționale” la John Breuilly: „cât despre sentimentele naționale, acestea sunt atât de difuze și de variate, încât în mod normal sunt selectate pentru studiu de către istorici doar atunci când sunt mobilizate de o mișcare politică” (Breuilly, 1996, p. 148). Trebuie, de asemenea, menționat faptul că, în câmpul mai restrâns al cercetărilor despre tipuri și componente identitare, interesul pentru naționalitate este puternic concurat de emfaza sporită asupra identității europene (Duchesne, 2006), după cum remarcă și Laura Cram, care subliniază că cercetările despre

identitatea europeană tind să folosească grila analitică a competiției dintre diferite paliere identitare (vezi și Arts și Halman, 2005), ancorându-se în ipoteza implicită a substituției graduale a identităților naționale cu o identitate Europeană unică, împărtășită (2009, pp. 109-110).

Al doilea aspect constă în preferința politologilor, ca și a multor istorici, pentru analize la nivel macro și focalizate asupra elitelor (Rogers Brubaker, Feischmidt, Fox și Grancea, 2006)¹. Regina Bendix (1992, p. 768) justifică această orientare prin elemente ce țin de natura obiectului cercetat (faptul că ideea națională este produsă, utilizată și întreținută de elită) și de pragmatism metodologic (facilitatea cercetării istoriei elitelor, în raport cu istoria unor populații întregi).

Dacă este evident pentru oricine că elitele fasonează politicile privind cetățenia și integrarea imigranților, la fel de incontestabil este că justificarea necesității unui anumit format de politică recurge la preferințele și așteptările populației (ipostaziate de opinia publică). În plus, după cum menționează Tilly, „indiferent dacă sunt adevărate sau false după standardele cercetării istorice” aranjamentele identitare (negociate colectiv, instituționalizate și internalizate) „joacă un rol indispensabil în (...) coordonarea acțiunii sociale” (Tilly, 2003, p. 608). Iar din această perspectivă neajunsul metodologic al unei abordări interesate de politicile statale sau de concepțiile elitelor traduse ulterior în politici de stat este acela că nu ne permite să sesizăm de fapt cât de „naționale” (sau de împărtășite) sunt politicile naționale privind cetățenia și integrarea imigranților în corpul național și, pe cale de consecință, cât de justificat apelul la vocea populară în legitimarea fundamentelor acestor politici. O limitare similară este răspândită și în studiile media, care analizează imagini ale națiunii în diverse segmente ale presei naționale, considerată drept un important vehicul al discursurilor identitare (Triandafyllidou, 2002).

După cum precizează Frank Jones și Philip Smith (2001a, p. 46), predilecția pentru cercetarea de factură istorică, teoretică și calitativistă în acest domeniu – atestată, printre altele, de lipsa echivalentelor lui Anthony Smith, Eric Hobsbawm și Benedict Anderson în rândul cercetătorilor cantitativiști – se soldează nu doar cu un „dezechilibru” al

¹ Vezi, spre exemplu, și proiectul EURONAT- Representations of Europe and the Nation in Current and Prospective Member-States: Media, Elites and Civil Society (2001-2004), <http://www.eui.eu/RSCAS/Research/EURONAT/>.

ierarhiei prestigiului diferitelor metodologii², ci și cu dificultatea evaluării similarităților și disimilarităților modelelor despre identitatea națională, atât în ceea ce privește conținutul acestora, cât și după criteriul intensității adeziunii la unul sau altul dintre aceste modele. Rezultatul este, în opinia lui Jones și Smith, o supradimensionare a unicității și a divergenței în descrierea modelelor naționale și, implicit, o subminare vocației nomotetice a sociologiei.

Studiul de față reprezintă o contribuție situată la intersecția dintre sociologie, psihologie socială și științe politice, care se focalizează asupra modelelor „populare” ale cetățeniei și naționalității în țările membre ale Uniunii Europene, pornind de la cele mai recente date de opinie publică din ancheta European Values Study (2008, versiunea disponibilă din noiembrie 2010). Aceste „modele populare” sunt înțelese aici drept concepții generale despre naționalitate disponibile public, distincte analitic de modelele forjate și exprimate de elitele politice, precum și de modelele obiectivate în diferitele prescripții legale care reglementează dobândirea naționalității/cetățeniei. Prin urmare, aceste modele vernaculare nu sunt nici produsul specializat al unor profesioniști ai discursului despre naționalitate, nici produsul oficial al legislației privind integrarea imigranților și achiziția cetățeniei³. Ceea ce nu înseamnă că aceste trei categorii sunt complet deconectate.

Ele au în comun mai întâi de toate caracterul lor normativ: la paliere diferite, desigur, fiecare dintre acestea delimitează „corpul național” de străini și stabilesc/sanționează criteriile apartenenței naționale, ale includerii și ale excluderii (vezi și introducerea capitolului 2 și subcapitolul 3.2 pentru mai multe precizări). Toate aceste trei sisteme de reprezentare și categorizare socială sunt modelate de condiționări sociale, istorice, geopolitice, economice, chiar dacă nu în același fel și nu în același ritm. Ele se întretes, iar raporturile lor constau mai degrabă în maleabilitate și permeabilitate reciprocă decât în dependență univocă, așa cum ar lăsa de înțeles mitul reprezentării (elitele politice prezentându-se drept vocea transparentă și nealterată a poporului) sau,

² Richard Sinott (2006) precizează că eventualele rezerve metodologice (exprimate, de pildă, de către Anthony Smith) față de posibilitatea de a cuprinde complexitatea unui concept precum cel de identitate (națională, subnațională și supranațională) în măsurători valide produse în cercetări de tipul anchetei pe bază de chestionar nu sunt întemeiate.

³ Astfel înțeles, caracterul „popular” al acestor concepții despre naționalitate nu trimite nici la „popularitatea” acestora (în sensul de notorietate), nici la o dimensiune folclorică și nici la vreo legătură cu doctrina politică omonimă (mai ales de centru-dreapta sau naționalist-conservatoare).

dimpotrivă, teza manipulării directe, eficiente și imparabile a maselor de către elitele interesate și lipsite de scrupule⁴. Chiar dacă acordă un rol esențial elitelor politice în construcția națiunii și a naționalismului (*from above*), Hobsbawm remarcă necesitatea, dar și dificultatea deosebită a studierii felului în care „națiunea [este] percepută nu de guverne și purtători de cuvânt și activiști ai mișcărilor naționaliste (sau non-naționaliste), ci de către oamenii de rând care sunt obiectele acțiunii și propagandei lor”⁵ (1990/1992, p. 10). Soluția noastră la problema metodologică descrisă de Hobsbawm este recursul la date produse prin cercetări multinaționale ale opiniei publice, iar această decizie este justificată de obiectivul comparativ al studiului de față, de anvergura comparației avute în vedere (care anulează utilitatea și adecvarea unui studiu etnografic) și de disponibilitatea unor date insuficient explorate până în prezent.

Originalitatea tezei noastre derivă din două delimitări în raport cu literatura existentă: în primul rând, nu testăm doar încadrarea reprezentărilor populare în ceea ce studiile despre naționalism definesc drept modelele dominante ale naționalității (etnic versus civic, cultural versus politic), ci construim o tipologie a modurilor în care „națiunile” se auto-definesc pe baza evaluării importanței mai multor criterii de validare a apartenenței naționale (*jus sanguinis*, *jus soli*, respectarea instituțiilor și a legilor naționale, capacitatea de a vorbi limba națională și rezidența de lungă durată pe teritoriul unui anumit stat) și decelăm patternurile care structurează aceste conceptualizări ale naționalității. Acest parcurs analitic ne permite să sesizăm modalitățile de articulare a acestor principii de delimitare națională, adică dimensiunile proeminente ale apartenenței și, corelativ, ale excluderii. Această opțiune vizează, de asemenea, contribuția la sincronizarea dezbaterilor academice despre identitatea națională, dominate de o orientare către trecut (după cum remarcă Conversi, 1995; Tilley, Heath și Ford, 2008), la evoluțiile contemporane care ilustrează persistența și proeminența naționalismelor europene, dar în

⁴ Pentru o critică a concepției psihologizante despre elite ca inocente, dezinteresate purtătoare de cuvânt sau, din contră, ca manipolatoare cinice, a se vedea excelentul text al lui Pierre Bourdieu despre delegare și fetișism politic, în care discută despre paradoxul mandatului („cum se poate ca mandatul să aibă putere asupra celui care îi conferă puterea”) și despre delegare ca premisă a uzurpării, a tranziției de la „a vorbi în numele” la „a vorbi în locul”: constituirea ca grup depinde de delegarea unui reprezentant, deci de necesitatea acceptării implicite a riscului de alienare politică (prin confiscarea vocii grupului de către reprezentantul său simbolic) pentru a evita alienarea politică prin izolare și lipsa vocii (Bourdieu, 1984, p. 49).

⁵ Hobsbawm se referă aici mai ales la auto-identificarea națională, iar concepția noastră despre apartenență națională este dialectică (vezi capitolul 3.1).

forme care pot să nu mai coincidă cu modelele canonizate în antologiile și manualele de specialitate.

Sugerăm aici faptul că studiile despre emergența naționalismelor pot să ne lase destul de slab echipați pentru cercetarea persistenței acestora (vezi și Nieguth, 1999, p. 160, care atrage atenția asupra supradimensionării atenției acordate conjuncturilor istorice care au condus la geneza națiunilor), mai ales în situația în care o astfel de prestigioasă și inevitabilă moștenire conceptuală încorporează și o serie de presupoziii și predicții evoluționiste (ca de exemplu, cea legată de tranziția naționalismelor etnice către forme civice, despre care vom discuta în detaliu în primul capitol).⁶ Dar această sugestie poate fi valabilă pentru abordările moderniste în general (Gellner, 1983/1997; Hobsbawm, 1990/1992), care înțeleg naționalismul doar ca sursă conceptuală și istorică a națiunilor și care au dificultăți în a sesiza relevanța contemporană a națiunilor și a naționalismului⁷, după cum sintetizează Anthony Smith: „Naționalismul este un program politic; fără țelul de a crea un stat-națiune, naționalismul nu prezintă prea mult interes și nu are consecințe importante” (Smith, 1998/2002, p. 131). Fără a devaloriza importanța cercetărilor istorice, argumentăm că există deja suficiente date (produse mai ales prin anchete multinaționale) care solicită fortificarea unui tip complementar de abordare (Svallfors, 1996).

În al doilea rând, nu ne limităm la o anumită țară sau un grup de țări selectate după criteriile regionale, ci amplificăm diversitatea cazurilor prin includerea celor 27 de țări membre ale UE, întrucât există importante rațiuni teoretice pentru a presupune că procesul de unificare europeană influențează reprezentările populare ale naționalității (mai ales prin impactul asupra politicilor oficiale privind achiziția cetățeniei și integrarea imigranților).

Analizele din această teză urmăresc o documentare empirică a modurilor în care locuitorii din țările membre ale Uniunii Europene evaluează diferite dimensiuni ale apartenenței naționale. Aceste cadre evaluative permit trasarea unei hărți europene a concepțiilor populare despre naționalitate, pe care le interpretăm, în siajul lui Michèle

⁶ Despre dihotomia civic versus etnic ca obstacol epistemologic și despre implicațiile ei normative, vezi și Máiz Suárez (2004).

⁷ „Statele națiune se vor retrage, vor rezista sau se vor adapta, fiind absorbite sau dislocate de noua restructurare supranațională a întregului glob. Națiunile și naționalismul vor fi prezente în istorie, dar în roluri subordonate și adeseori minore” (Eric Hobsbawm, apud Smith, 1998/2002, p. 134).

Lamont, drept patternuri de delimitare națională sau „repertorii culturale” naționale (Lamont, 1995). Deși obiectivul nostru primar este exploratoriu, descriptiv și tipologic, vom fi de asemenea în măsură să evaluăm măsura în care imaginea care rezultă corespunde celei trasate de comparatiști interesați de discursurile naționaliste și de politicile privind achiziția cetățeniei și integrarea imigranților. Producem astfel o hartă a reprezentărilor sociale ale identității naționale și prezentăm principalele linii de coeziune și clivaj ale acestei configurații. Fără a contesta, precum Hajdinjak (2004), virtuțile oricărei tipologizări ale diverselor moduri ale apartenenței naționale, fiindcă „știința socială este constrânsă să clasifice pentru a cunoaște” (Bourdieu, 1980, p. 64), încercăm ulterior să depășim această pasiune pentru etichetare auto-suficientă, explorând suplimentar problema excluderii/includerii pe baza articulării dintre concepțiile despre naționalitate și preferința pentru anumite politici în materie de control al imigrației și atitudinile xenofobe.

Demersul nostru se va organiza în felul următor: mai întâi prezentăm succint abordările prevalente în studierea naționalității și regimurile oficiale ale achiziției naționalității (capitolele 1 și 2), apoi precizăm anumite aspecte conceptuale și indicăm datele și metodele utilizate (capitolul 3), iar în ultima parte (capitolele 4-7) descriem principalele rezultate ale cercetării condensate în această teză. Ceea ce ne interesează mai întâi (capitolul 4) este decelarea unui pattern de structurare a componentelor concepțiilor populare despre apartenența națională în statele membre ale Uniunii Europene. Construim ulterior (capitolul 5) o hartă a modelelor naționale decelate pe baza criteriilor considerate importante pentru validarea apartenenței naționale și analizăm cât de „împărtășite” sunt modurile în care „națiunile” se imaginează pe sine. Încercăm apoi să sondăm raporturile dintre diferite criterii de validare a apartenenței naționale și să explorăm relațiile lor cu atitudinile publice față de imigranți. Capitolul 6 se focalizează astfel asupra atitudinilor față de imigrație în țările examinate, contribuind la o înțelegere a articulării dintre diferite dimensiuni ale concepției despre naționalitate și preferințele în termeni de politici oficiale de control al imigrației. Ultimul capitol prezintă un studiu de caz care furnizează o replică sceptică presupuziției normativ-optimiste potrivit căreia națiunile „civice” ar fi liberale și deschise, în contrast cu națiunile etnice, explorând

procesele de delimitare etno-națională co-produse de consecințe ale integrării europene în Franța – modelul clasic al națiunii civice republicane.

Capitolul 1. Modele ale naționalității în Europa

Literatura academică propune mai multe conceptualizări ale identității naționale, cele mai notorii fiind cea a lui Anthony Smith (1991), care subliniază fundamentarea identității naționale pe „redescoperirea” unui „trecut etnic”, sau abordările moderniste ale lui Eric Hobsbawm (1990/1992) sau Benedict Anderson (1983/1991), pentru care națiunea este o invenție modernă europeană, iar identitatea națională un produs al naționalismelor din secolul al XIX-lea.

Contribuțiile cele mai importante la tipologizarea modelelor despre națiune și naționalism se articulează în perimetrul științelor politice și al istoriei comparative. Criteriile de delimitare ale acestor modele sunt organizate în general binar (pentru o excepție, vezi Kellas, 1991): civic versus etnic (Smith, 1991), occidental – raționalist, voluntarist, cosmopolit – versus estic – organic, determinist, excesiv și militant (Kohn, 1944/2008), politic versus cultural (Hutchinson, 1994) – în sîajul distincției între *Staatsnation* și *Kulturnation* elaborată de Friedrich Meinecke în 1907. Meinecke a vehiculat o conceptualizare născută deja în contextul politic și polemic al anexării Alsaciei și Lorenei, care contrapunea istorici precum Fustel de Coulanges și Renan, pe de o parte, și Mommsen și Strauss, pe de altă parte (Dieckhoff, 2005). La aceeași tipologizare dihotomică ajunge și Plamenatz, opunând naționalismele balcanice în căutarea unei națiuni „etnice” naționalismelor italian și german articulate în jurul aspirațiilor de constituire a unei entități politice sudate de ideea națiunii civice (Plamenatz, 1976)⁸. Componenta civică se referă la un teritoriu definit, legi și instituții politice, drepturi și obligații prescrise în același mod pentru toți cetățenii, valori comune și o tradiție împărtășită, iar componenta etnică trimite la o genealogie comună (reală sau imaginată).

⁸ Pentru Plamenatz, ca și pentru unii dintre succesorii săi, topografia acestor decupaje conceptuale se modifică. Geografia variabilă, contextuală a Estului și a Vestului european destabilizează utilitatea analitică a unor atare delimitări în studierea națiunii și a naționalismului.

Aliniindu-se acestei perspectivei tipologice, una dintre lucrările cele mai influente în acest domeniu rămâne cea în care Rogers Brubaker (1992) analizează contrastiv modelele de cetățenie în care domină principiul *jus soli* (modelul naționalității civice, republicane franceze) sau principiul *jus sanguinis* (modelul naționalității etnice germane). Potrivit perspectivei lui Brubaker, un anumit tip de conceptualizare a apartenenței naționale este transpus juridic într-un anumit tip de regim al cetățeniei, care poate fi privit drept expresia instituțională a acestei auto-definiri naționale.

Interesul lui Brubaker ține deci de reconstituirea istoriei cetățeniei în Germania și Franța, iar recompunerea acestui puzzle depinde de analiza genealogică a principiilor distincte de organizare a apartenenței naționale „încorporate și exprimate în definiții ale cetățeniei profund opuse” (p. xi), „chiar antagonice” (p.1). În rădăcinându-și comparația istorică în solul secolelor XIX și XX, Brubaker identifică o auto-conceptualizare a națiunii germane drept comunitate pre-politică (întrucât „sentimentele naționale” au precedat formarea statului-națiune), organică, culturală, rasială (*Volksgemeinschaft*) de o particularitate ireductibilă, pe de o parte, și o auto-conceptualizare a națiunii franceze drept comunitate politică (purtătoare de valori politice universale) asimilaționistă, coagulată în jurul statului, pe de altă parte. Formulată ca „diferenț[ă] de expresie contextuală, nu de principiu intrinsec”, „opозиția dintre concepția franceză și cea germană despre națiune și formele naționalismului rămâne indispensabilă” (pp. 2-3), mai ales fiindcă și-a dovedit o neașteptată rezistență în timp, după cum ilustrează politicile privind imigranții și achiziția cetățeniei.

Dacă în Franța concepția politică, asimilaționistă despre națiune este condiția intimă care asigură definirea cetățeniei într-un mod cuprinzător, inclusiv, în Germania, concepția etnoculturală, diferențialistă despre națiune favorizează deschiderea către etnicii germani din alte țări, dar și închiderea cercului apartenenței cetățenești în fața altor imigranți. Această distincție este ilustrată de consolidarea statului-națiune francez și de construcția statului-națiune german în secolul al XIX-lea (p. 10) și de codificarea juridică a acestor idiomuri distinctive ale naționalității în „definiții profund diferite ale cetățeniei” în 1913, în Germania, și în 1889, în Franța (p. 14). În justificarea diferențelor dintre definiția asimilaționistă, inclusivă a cetățeniei în Franța și definiția diferențialistă, „esențialmente etnoculturală” în Germania, Brubaker respinge orice interpretare

instrumentalistă, focalizată asupra intereselor militare și demografice distincte ale celor două țări în epoca respectivă (după Războiul franco-prusac). Determinant și pentru constituirea acestor interese, și pentru articularea definițiilor cetățeniei, este, conform tezei lui Brubaker, „un anumit mod de a gândi și de a vorbi despre apartenență” (p. 15).

Dincolo de orice reduționism demografic și militar, legea franceză din 1851 (privind „dublul *jus soli*”) și cea din 1889 (care stipula că orice persoană născută în Franța devine cetățean la vârsta majoratului) trebuie totuși înțelese în dimensiunea lor circumstanțială, „dictată de slăbirea natalității franceze și de nevoile de recrutare ale armatei, dar și de nevoia de a menține egalitatea între francezii supuși încorporării militare și imigranții din a doua generație, care ar fi fost excluși, ca și de preocuparea, și mai importantă, de a nu asista la menținerea pe teritoriul francez a unor comunități de străini susceptibile de a amenința unitatea țării” (Lochak, 1994, p. 307). În analiza lui Brubaker (1992), această concepție pragmatică asupra dreptului este marginală în raport cu perspectiva ideologică asimilaționistă și orientarea politică egalitaristă.

Chiar dacă Brubaker se apără convingător de „culturalismul naiv” (p. 16), este important să remarcăm totuși că autorul nu reușește să se și pună la adăpost de asumția implicită potrivit căreia acțiunea acestei forțe determinante și structurante a conceptualizărilor tradiționale ale naționalității ar avea un impact uniform, de același calibru în cele două contexte naționale analizate. Însă această presuposiție legată de influența tradiției diferite de auto-reprezentare a națiunii ar fi meritat chestionată: cum se explică faptul că idiomul cultural al națiunii are aceeași putere de constituire a intereselor de stat și de modelare a definițiilor cetățeniei într-un stat-națiune în care statul a instituit națiunea (p. 11) și într-unul în care națiunea a precedat construcția statală? Pe de altă parte, Patrick Weil (2002) studiază în profunzime date de arhivă privind construcția legii naționalității în Prusia, la mijlocul secolului al XIX-lea (pp. 193-195) și subliniază că juriștii prusaci au elaborat respectivul document legislativ, *nu în opoziție cu legea naționalității din Franța, ci imitând codul civil francez din 1803, fundamentat pe principiul *jus sanguinis**.

După cum precizează Anthony Smith, diferențierea dintre concepția civic-teritorială și cea etno-genealogică are un caracter ideal-tipic, însă Dominic Schnapper face un pas mai departe, formulând imperativul rezistenței față de „tentația unei dualități

maniheene, oricât de atractivă ar părea la început” (Schnapper, 1995, p. 177). Notabile în acest sens sunt și încercarea lui Brian Singer de a pune sub semnul întrebării opoziția dintre națiuni culturale și națiuni contractuale (Singer, 1996) sau istoricizarea caracterului civic al statelor occidentale (Kuzio, 2002). În orice caz, pista deschisă de critica conținutului normativ al tipologiei în discuție (vezi și Rogers Brubaker, 2004; Spencer și Wollman, 2002) ne sugerează că distincția etnic/civic necesită mai multă contextualizare, fiindcă ea însăși este construită dintr-o perspectivă „occidentală” asupra apariției statului, conform căreia statul și instituțiile lui transcend diferențele etnice particulare.

Cercetătorii care au propus alternative la dihotomia etnic/civic, precum Castles (1995) și Nielsen (1999), sunt interesați de modelele cetățeniei obiectivate la nivel societal. Însă analiza societăților al căror profil politic (politicile privind cetățenia și integrarea imigranților) și a căror tradiție ilustrează o anumită concepție despre cetățenie nu ne spune nimic despre raționamentele și judecățile subiective indivizilor despre care se presupune tacit că reflectă la nivel micro aceste modele. Focalizându-se asupra națiunii reprezentate în politicile naționalității, aceste analize ignoră modurile în care „națiunea” se reprezintă pe sine. Date fiind diferențele de construcție națională în Vest și Est, este posibil ca acest lucru să fie reflectat de modalitățile de conceptualizare a apartenenței naționale, înțelese ca repertorii culturale disponibile public (Lamont, 1995).

În plus, după cum sugerează Hjern (2003, p. 416), nu doar geneza statelor-națiune, ci și schimbările postsocialiste din Europa de Est (inclusiv revirimentul sentimentelor naționale) ar putea contribui la alimentarea unei configurații diferite a naționalității în registrele populare estice și vestice. Această ipoteză poate fi substanțial ameliorată dacă ținem seama de construcția culturală a caracterului regional (Austria este tratată uneori drept țară occidentală, iar Cehia drept țară estică, deși poziția lor pe o axă est-vest este similară) și de instabilitatea funciară a categoriilor regionale în cercetările despre naționalism, care este accentuată de mai slabă proeminență a diferențierii dintre statele nordice și statele sudice (existând tendința generală a asimilării Nordului Occidentului și a ignorării dimensiunii sudice, în cazul Bulgariei, de pildă).

Studiile cantitative care au supus distincția dintre concepțiile naționale civice (occidentale) și cele etnice (est-europene) unor teste empirice au constat fie slabă ei capacitate de a descrie acurat datele de opinie publică analizate (Nieguth, 1999; Shulman,

2002), fie relevanța (chiar și numai parțială) a acestui instrument conceptual (Björklund, 2006; Janmaat, 2006; Jones și Smith, 2001a).

Cea mai serioasă dintre ele se referă, credem, la o defectuoasă articulare a criticii teoretice a acestei dihotomii cu supunerea ei ulterioară la investigații empirice: când scrutează studii comparative despre politicile cetățeniei sau studii despre naționalism, majoritatea cercetătorilor preocupați de analiza sentimentelor naționale sunt gata să admită limitele conceptuale ale acestei opoziții, ca și dificultățile de ordin normativ pe care le antrenează; paradoxal, însă, propriile lor analize utilizează adesea categoriile „etic” și „civic” sânguincios și uneori nereflexiv, contribuind astfel la reproducerea necontrolată a unor cadre de analiză insuficient problematizate.

În definitiv, în ciuda forței cu care opoziția naționalismelor civice și etnice a modelat câmpul disciplinar al studiilor despre naționalism, nu este sigur că virtuțile ei analitice depășesc problemele pe care le suscită (Calhoun, 2005/2008, p. xli). Preocuparea de a clasa modelele naționale lasă prea puțin loc analizei structurii și eventualelor tensiuni interne constitutive. Realitatea tradițiilor naționale ilustrate fie de textele gânditorilor majori ai ideii de națiune, fie de discursurile elitei naționaliste contemporane, fie de textele juridice care reglementează achiziția naționalității rămâne, firește, excesivă în raport cu ideal-tipul dihotomic consacrat în literatura de specialitate. Dacă însă (re-)aducem în discuție și „restul” empiric reprezentat până nu demult de modelele populare despre apartenența națională, nu este deloc sigur că asperitățile (comunalități sau diferențe neașteptate teoretic) pot fi redată cu acuratețe folosind o matriță conceptuală a cărei rigiditate impune inevitabile deformări plastice ale materiei cercetate. În capitolul patru al tezei de față vom avea ocazia să constatăm dacă această dihotomie este într-adevăr o condiție *sine qua non* a cercetării despre modelele vernaculare ale naționalității și dacă trebuie asumată în ciuda precarității analitice și a poverii normative evidențiate în acest capitol.

Capitolul 2. Regimuri ale naționalității în statele membre ale Uniunii Europene

Capitolele următoare sunt consacrate decelării unor modele care să dea seama conținutul opiniilor despre apartenența națională din 27 de țări europene și examinării structurii acestor opinii. Acest demers face utilă schițarea unui tablou general al regimurilor de achiziție a naționalității în țările analizate, urmărind doar elementele semnificative pentru cercetarea de față (adică cele similare criteriilor de validare a apartenenței naționale propuse spre evaluare în chestionarul utilizat în cadrul European Values Survey), fără intenția unei prezentări exhaustive și detaliate istoric a evoluției acestor regimuri și a dezbaterilor curente.

În acest sens, ne-am bazat pe profilurile de țară alcătuite de EUDO (European Union Democracy Observatory on Citizenship - Observatorul european al cetățeniei⁹) și MIPEX¹⁰ (Huddleston, Niessen, Chaoimh și White, 2011), care furnizează informații actualizate privind normele și evoluția politicilor referitoare la dobândirea și pierderea cetățeniei în statele membre ale Uniunii Europene. Informația prezentată în ordinea clasificării MIPEX¹¹ va fi suplimentată de un tabel sintetic privind criteriile care condiționează dobândirea naționalității în cele 27 de țări analizate, care include și menționarea surselor de date utilizate pentru fiecare țară în parte (rapoartele EUDO și MIPEX). Chiar dacă scopul acestei teze nu este compararea politicilor oficiale cu „politicile populare” ale apartenenței, creionarea unui crochiu al primelor poate constitui un fundal potrivit pentru reliefarea elementelor principale ale compoziției ultimelor. Punerea lor în perspectivă este autorizată și de maniera în care ne raportăm la cetățenie ca apartenență, asimilabilă în acest sens identității naționale (pentru clarificări suplimentare, a se vedea capitolul al treilea). După cum menționează Kastoryano, „actul legal care concretizează acest principiu [al apartenenței la comunitatea politică] indică includerea

⁹ <http://eudo-citizenship.eu/>. Observatorul european al cetățeniei (Centrul Robert Schuman al European University Institute) este o organizație academică interdisciplinară și independentă care furnizează informații despre dobândirea și pierderea cetățeniei în Europa. Face parte din Observatorul European al Democrației (European Union Democracy Observatory).

¹⁰ <http://www.mipex.eu/access-to-nationality>. MIPEX este un instrument care permite evaluarea, compararea și ameliorarea politicilor de integrare a migranților. Vezi și tabelul A.5.3. din anexa capitolului 5 pentru o prezentare a scorurilor MIPEX privind achiziția cetățeniei și pentru indicații de interpretare. Indexul MIPEX evaluează separat și global următoarele domenii ale politicilor de integrare a imigranților: facilitarea accesului la cetățenie, accesul la educație, mobilitatea pe piața muncii, participarea politică, rezidența pe termen lung, reunificarea familiei, combaterea discriminării.

¹¹ Conform indexului MIPEX (de evaluare a facilității dobândirii cetățeniei) țările analizate pot fi clasate în 6 categorii: țări cu regimuri critic defavorabile, defavorabile, mai degrabă defavorabile, parțial favorabile, mai degrabă favorabile și favorabile dobândirii cetățeniei de către străini (Huddleston, et al., 2011).

«străinilor» în cadrul comunității naționale ale căror valori morale și politice li se cere să le împărtășească. Li se cere de asemenea să adopte, ba chiar să-și aproprieze, referințe istorice ca dovadă a completei lor adeziuni și loialități față de principiile fondatoare ale națiunii” (Kastoryano, 2002, p. 142). Conceptele de cetățenie și naționalitate nu prezintă un sens univoc în toate țările analizate. În acest capitol, oferim câteva detalii referitoare la particularitățile naționale ale acestor concepte, dar le utilizăm într-un sens general, referitor nu doar la legislația de dobândire a naționalității, ci și la dezbaterile politice și filosofia politică care le sunt asociate (decizia noastră se bazează și pe demersul similar întreprins de Foblets și Yanasmayan, 2010).

Dacă în ultimii ani numeroase țări¹² au introdus diferite elemente de *jus soli* în textele legale care reglementează achiziția cetățeniei, aceste prevederi sunt inegale însă (dublu *jus soli*, *jus soli* condiționat de rezidența anterioară a părinților etc.) și, în plus, s-au modificat sau înăspriț condițiile referitoare la integrarea străinilor în societatea gazdă. Singura țară care nu s-a aliniat acestei tendințe este Belgia, care a eliminat testul de limbă în 2000 (dar această situație este în curs de revizuire). În prezent, doar Irlanda, Italia, Suedia, Belgia nu condiționează naturalizarea de cunoașterea limbii oficiale. Țările care solicită teste de cetățenie sau de integrare¹³ sunt destul de diverse din punct de vedere istoric, geografic, politic și economic: Austria, Cipru, Danemarca, Estonia, Finlanda, Germania, Letonia, Lituania, Olanda, România, Marea Britanie, Slovacia, Franța, Grecia, Luxemburg, Ungaria. Condițiile de rezidență care trebuie satisfăcute în vederea naturalizării (obișnuite) sunt mai stricte în țări precum Austria, Italia, Lituania, Slovenia și Spania (10 ani) și mai puțin severe în țări precum Belgia (3 ani) sau Irlanda (4 ani). În zece țări, pragul rezidenței minime este fixat la 5 ani. Aceste perioade sunt adesea mult mai mari, dacă luăm în calcul și cerințele de îndeplinit în vederea obținerii permisului de rezidență permanentă. Naturalizarea preferențială fundamentată pe criteriul afinității culturale și posibilitatea transmiterii genealogice a cetățeniei de către persoanele care locuiesc în străinătate (fără limite privind numărul generațiilor care pot moșteni cetățenia în acest mod) sunt opțiuni disponibile în 17 state membre UE.

¹² În prezent, regimurile cetățeniei din 11 țări membre UE cuprind prevederi referitoare la dobândirea cetățeniei în temeiul unei forme de *jus soli* (această categorie nu include și formele de *jus soli* aplicat după naștere, care pot fi asimilate unei naturalizări facilitate).

¹³ Mă refer aici în mod cuprinzător la toate testele formale sau informale care evaluează cunoștințele despre istoria, geografia, societatea, regimul politic, Constituția, valorile și tradiția țării.

Capitolul 3. Aspecte conceptuale și metodologice

Dat fiind obiectivul comparativ al studiului de față, ne vom limita aici la identitatea națională înțeleasă ca apartenență la comunitatea națională, focalizându-ne asupra aspectelor care sunt considerate importante de către cetățeni pentru ca o persoană să facă parte din corpul națiunii. Acest concept de identitate națională are o structură bidimensională: cele două fețe ale acestui *Janus Bifrons* semnaleză o componentă coezivă și omogenizatoare (identitatea națională este suma caracteristicilor pe care le împărtășesc cu ceilalți membri ai comunității naționale din care fac parte) și o componentă divizivă sau diferențiatoare (identitatea națională este suma caracteristicilor care mă disting și mă separă de cei care nu fac parte din națiunea mea). Inspirată de conceptualizarea națiunii de către Benedict Anderson (1983/1991) drept comunitate imaginată și din contribuțiile lui Barth (1969/1998), care subliniază dimensiunea relațională a definirii apartenenței de grup, perspectiva noastră accentuează importanța calității simultan incluzive și exclusiviste a națiunii, care presupune întotdeauna o linie de demarcație între cei care aparțin grupului național și cei care sunt excluși, cărora li se refuză apartenența (chiar și la nivelul imaginarului social). Definirea apartenenței naționale este un proces dialectic de marcare și demarcare, de includere și excludere, de trasare a unor delimitări politice care unesc și separă (Moessinger, 2000). Iar imaginarul identitar afirmă stabilitatea și persistența mărcilor naționalității, „care sunt tot atâtea construcții sociale punctuale, pasagere, mitice, dar care furnizează repere individuale și sociale” (Chaumier, 2005, pp. 34-35). Ceea ce ne interesează sunt deci criteriile care alimentează în mod prioritar delimitările sociale (*social boundaries*) dintre membrii in-grupului național și out-grupuri sau care sunt resursele importante ale distinctivității naționale.

Încercarea noastră de a decela aceste concepții pe baza datelor de opinie publică nu presupune existența unui „caracter național” sau a unui profil identitar național, ci a unor „repertorii culturale instituționalizate sau sisteme de categorizare disponibile public” (Lamont, 1995, p. 351). Criteriile de apartenență la comunitatea națională care pot fi sondate prin recursul la date de opinie publică nu sunt niște date imuabile ale unei

„psihologii a popoarelor”, ci fac obiectul construcției sociale și politice (Björklund, 2006, p. 118, nota 3).

Cercetările despre naționalitate realizate pe baza datelor de opinie publică se concentrează cel mai adesea asupra statelor occidentale (care sunt și destinații predilecte ale imigranților) sau asupra liniei de falie dintre modelul occidental și cel est-european (Heath și Tilley, 2005; M. Hjerem, 1998; Levanon și Lewin-Epstein, 2010; Rothi, Lyons și Chrysochoou, 2005). Un studiu recent (EURONAT, 2005) investighează relațiile dintre identificarea națională și cea europeană în nouă țări membre ale Uniunii Europene și candidate la aderare (înainte de 2004), urmărind potențialele diferențe dintre țările sudice (Spania, Italia, Grecia), țările occidentale (Marea Britanie, Austria, Germania), și țările central-est-europene (Ungaria, Cehia, Polonia), pe de o parte, și dintre țările membre și țările candidate, pe de altă parte.

Aici extindem analiza la toate cele douăzeci și șapte de țări membre ale Uniunii Europene. Identificarea unor trăsături structurale comune și a liniilor fundamentale de distincție sau opoziție va fi facilitată de diversitatea culturală și istorică a cazurilor selectate și va permite sesizarea eventualelor trăsături „europene” ale reprezentărilor sociale ale identității naționale. Încercăm să depășim astfel ceea ce Scholte (2000) numește teritorialismul metodologic, adică supradimensionarea criteriului geografic în delimitarea unităților de studiu (în cazul nostru „state occidentale” vs. „state est-europene”, „state nordice” versus „state sudice”) și să ne lăsăm astfel deschisă posibilitatea de a testa dacă aceste linii de diviziune sunt cu adevărat semnificative, mai degrabă decât să presupunem *a priori* acest lucru.

Datele folosite pentru analiza de față au fost produse în cadrul European Values Study (valul al patrulea, 2008, versiunea publicată în 2010). Pentru evaluarea diferitelor dimensiuni ale naționalității au fost selectate cinci variabile, care măsurau evaluarea (1-Foarte important ; 2-Destul de important ; 3-Puțin important ; 4-Deloc important ; 8-NS; 9-NR) importanței fiecăreia dintre cele cinci răspunsuri la întrebarea¹⁴ „Q80: Unii oameni spun că următoarele lucruri sunt importante pentru a fi cu adevărat român. Alții spun că ele nu sunt importante. Dvs. ce credeți? v276 Să fii născut în România ; v277 Să

¹⁴ Extrasă din chestionarul aplicat în România. Evident, întrebarea a fost adaptată corespunzător pentru chestionarele aplicate în fiecare dintre țările participante la studiu.

respectă instituțiile politice și legile României ; v278 Să ai strămoși români ; v279 Să știi să vorbești limba română ; v280 Să fi trăit o vreme îndelungată în România”. Lista de elemente propusă în anchetă reflectă criteriile cele mai influente și frecvent utilizate pentru acordarea cetățeniei în țările Uniunii Europene. Fiecare variabilă captează un anumit mod de reprezentare a identității naționale: *jus sanguinis* (cerința de a descinde din strămoși aparținând respectivei naționalități) presupune că „dispoziția națională” este o calitate genealogică, care se moștenește; *jus soli* („să fii născut în țară”) se definește mai ales în raport cu dimensiunea teritorială a statului, iar identitatea națională este astfel înțeleasă ca o trăsătură identitară inculcabilă; respectarea instituțiilor politice și a legilor statului este dimensiunea cea mai liberală, întrucât necesită o relație deliberată a individului cu statul și se fundamentează pe alegerea individuală (spre deosebire de ambele criterii precedente); șederea îndelungată pe teritoriul statului poate fi interpretată tot ca o opțiune personală, asumată, voluntară a angajamentului în relația cu un stat anume (în cazul imigranților, de pildă), dar poate fi și consecința și continuarea firească a faptului de a fi născut într-o anumită țară; același lucru este valabil și pentru criteriul competenței lingvistice: limba este și expresia unei culturi moștenite, dar ea este și transmisibilă, asigurând un canal prin care *outsiderii* pot fi integrați în in-grup.

Analiza acestor date surprinde mai întâi prin lipsa opoziției dintre dimensiunea teritorială (*jus soli*) și dimensiunea genealogică (*jus sanguinis*) a cetățeniei, atât în cazul Franței – țara cu cea mai puternică și mai frecvent evocată tradiție a naționalității civice, cât și în cazul Germaniei, modelul tipic al identității naționale etnice. Într-o primă instanță, mai merită menționat și faptul că un criteriu precum *jus sanguinis*, aplicabil în toate țările membre UE conform codurilor oficiale care reglementează achiziția cetățeniei, este însă mult mai controversat la nivelul „politicilor populare” de validare a apartenenței naționale. Prin urmare, dacă acest criteriu este foarte util în descrierea și departajarea modelelor populare despre naționalitate, importanța lui pentru clasificarea modelelor oficiale este ne semnificativă. O altă observație este aceea că, la nivelul opiniei publice, principiul *jus soli* este mai puțin important în țări care au încorporat elemente de *jus soli* în regimurile naționale ale cetățeniei (Franța, Belgia, Olanda, Luxemburg) decât în țări care nu cuprind astfel de prevederi (Bulgaria, Cipru, Malta, Polonia, România).

Capitolul 4. Componente ale concepțiilor „populare” despre apartenența națională în statele membre ale Uniunii Europene

Literatura de specialitate referitoare la principalele moduri de achiziție a cetățeniei consemnează opoziția dintre două fundamente ale politicilor care reglementează apartenența cetățenească: *jus soli* și *jus sanguinis* (vezi de exemplu Rogers Brubaker, 1992; Smith, 1991). Cu toate acestea, după câțiva ani de la publicarea volumului care consacră această analiză (*Citizenship and Nationhood in France and Germany*), Brubaker ține să sublinieze posibila discrepanță dintre „principiul legal care reglementează calitatea de membru într-un anumit stat” și „înțelegerile sociale larg împărtășite privitoare la ceea ce constituie apartenența la o națiune”, în sensul că primul nu poate fi considerat un „indicator direct” al ultimelor (1999, p. 60n10), fără a-și propune să clarifice relația incertă tocmai pusă sub semnul întrebării.

Datele analizate în capitolul de față indică o cu totul altă structurare a principiilor de validare a apartenenței naționale decât ar lăsa de așteptat modelele clasice despre naționalitate: există o puternică corelație pozitivă între valorile medii naționale pe care le iau trei variabile: *jus soli*, *jus sanguinis* și rezidența îndelungată pe teritoriul unei anumite țări. Acest rezultat contrazice teza naturii antagonice a raporturilor dintre *jus sanguinis* și *jus soli*. La nivelul schemelor naționale identificate, dacă pentru a putea fi considerat cu adevărat membru al unei anumite națiuni este important să te naști pe teritoriul respectivei țări, alte două condiții ale apartenenței naționale tind să fie simultan validate, și anume a descinde biologic din membri ai respectivei comunități naționale și să fi locuit multă vreme în acea țară. Pe de altă parte, principiul *jus sanguinis* contrastează puternic cu atașamentul comportamental individual față de legile și instituțiile naționale, după cum indică coeficientul de corelație negativ dintre variabilele care măsoară importanța acestor criterii pentru definirea apartenenței naționale.

Analiza factorială permite explorarea dimensiunilor comune ale acestor criterii de departajare a țărilor în funcție de reprezentările sociale ale naționalității, conducând la identificarea unei maniere în care variabilele incluse în analiză se structurează pe baza matricei de corelații dintre acestea. Analiza componentelor principale realizată la nivel

individual (cazurile fiind de această dată respondenții, nu țările) reduce dimensionalitatea datelor la două.

Componenta 1 (cetățenie „pasivă” sau formală) reunește criteriile ne-elective, obiective ale naționalității, care se suprapun în mare măsură cu cele oficiale ale atribuirii cetățeniei (criteriile apartenenței naționale *de jure*). Elementele de validare a apartenenței naționale regrupate de această componentă au în comun organizarea lor dihotomică: poți să ai părinți de o anumită naționalitate, să te naști pe teritoriul unei anumite țări sau nu, pe când elementele care compun cea de-a doua componentă comportă și o dimensiune graduală: poți fi un utilizator mai mult sau mai puțin competent al limbii naționale, iar respectarea instituțiilor și a legilor naționale poate fi de asemenea o chestiune de măsură (chiar prin efectul simplei necunoașteri a legii). Conceptualizarea apartenenței naționale comprimată de componenta 1 trimite o înțelegere a naționalității drept principiu de demarcare a unor grupuri sociale distincte și inflexibile, ai căror membri *posedă* în comun anumite atribute (inalterabile), fără a *participa* într-un fel anume la comunitatea națională (vezi componenta 2). Această primă dimensiune elucidează astfel un mod identitar care depinde în mică măsură de opțiunea individuală, sintetizând manierele în care calitatea de cetățean este atribuită de către stat sau este „moștenită”, fie de la părinți, fie prin simplul fapt de a te naște pe teritoriul unui anumit stat. Din acest motiv, această componentă are potențialul de a se constitui într-o dimensiune excluzionistă.

Componenta 2 (cetățenie „activă”) regrupează criteriile electice, achizitive și *de facto* ale cetățeniei: încorporarea și respectarea normelor, pe de o parte, și practica lingvistică, pe de altă parte, sunt elementele care delimitează în acest caz calitatea de cetățean al unui anumit stat (criteriile apartenenței statale sau ale relației cu statul). Această dimensiune corespunde întrucâtva ideii de plebiscit cotidian sau de consimțământ actualizant lansată de Ernest Renan (1882/1996)¹⁵ și trimite la un mod activ-performativ – adică maniera în care devii sau te menții cetățean. Valorile cetățenești subliniate de acest factor sunt angajamentul concret și responsabilitatea individuală ale unor oameni mobili, pentru care referentul național al apartenenței (identificarea cu națiunea) este mai puțin proeminent sau mai dedramatizat. Întrucât este

¹⁵ Proeminența criteriului respectării legii ne reamintește definiția pe care Emmanuel Joseph Sieyès o dădea națiunii: „un corp de asociați trăind sub o lege *comună* și reprezentați de aceeași *legislatură*” (Sieyès, 1789/2002, p. 5, italice în original)

în mare măsură dependentă de decizia individuală și de o asumare deliberată a unui anumit tip de relație cu statul (a respecta instituțiile politice și legile naționale și a fi capabil să vorbești limba țării), această componentă are un caracter inclusivist marcant (la rigoare, oricine respectă legile țării și poate vorbi limba națională se poate considera și poate fi considerat de către ceilalți un membru al națiunii).

Dimensiunile concepțiilor despre naționalitate pe care le-am identificat în acest capitol (prin analiza factorială și analiza de omogenitate) și modul în care le-am interpretat ne indică următoarele: în primul rând, este iluzoriu să încercăm să căutăm profiluri naționale monodimensionale (universalist versus particularist, civic versus etnic, etc.); în al doilea rând, eforturile de a „caracteriza «elemente» sau tendințe analitice opuse [civice sau etnice] și de a indica felul în care acestea se îmbină în maniere și proporții diferite în cazuri concrete” (Rogers Brubaker, 1999, p. 58) riscă de asemenea să nu amelioreze analiza decât cu o redimensionare mai modestă a scalei regionale sau naționale folosite în mod tradițional pentru etichetarea naționalismelor, care nu afectează însăși pertinenta acestor etichete. Dincolo de varietatea modelelor naționale ilustrată de literatura clasică despre naționalism și naționalitate, concepțiile individuale despre apartenența națională se structurează în moduri similare în cele 27 de țări analizate (cu abateri în cazul Maltei și a Lituaniei): prima componentă este saturată de variabilele ascriptive (*jus soli*, *jus sanguinis* și, într-o măsură mai mică, rezidența), iar a doua componentă – mai puțin importantă – regroupează variabilele pe care le-am putea descrie drept electiv-constructive (respectarea instituțiilor și a legilor statului și, cu o contribuție mai modestă, capacitatea de a vorbi limba țării).

Capitolul 5. O cartografiere a concepțiilor „populare” despre apartenența națională în statele membre ale Uniunii Europene

Ținând cont de evidența că nu avem criterii suficient de bune pentru a plasa diferiți itemi în categoriile binare etnic/civic (Rogers Brubaker, 1999; 2004, p. 137; Jones și Smith, 2001a, 2001b), încercăm în acest capitol să producem o hartă a concepțiilor despre naționalitate prevalente în fiecare dintre cele 27 de țări analizate, nu pornind de la un model predefinit și de la încercarea de a-l valida sau invalida, ci de la distanțele dintre țări construite ca date de disimilaritate după scorurile medii naționale pentru cele cinci

variabile selectate pentru analiză. Fără a opera cu dihotomia de-la-sine-înțeleasă dintre modelul etnic și cel civic al naționalității, urmărim poziționările relative ale celor 27 de țări membre ale Uniunii Europene în funcție de criteriile menționate. Analiza tipologică a modelelor naționale este completată ulterior cu o analiză a caracterului „național” sau „împărtășit” al acestor scheme de conceptualizare a apartenenței naționale (folosind abaterile standard pentru aceleași variabile). Acest demers ține deci cont de faptul că, în încercarea de a descrie un model național, media statistică ne permite să formulăm doar o serie de enunțuri omogenizatoare, purificate și insensibile la disparități, deși practicile curente în anchetele internaționale se rezumă de multe ori exact la acest lucru (din rațiuni de simplificare a comparației)

Pentru cartografierea și clasificarea modelelor despre apartenența națională prevalente în aceste țări, am recurs la două proceduri de analiză multivariată disponibile în programul SPSS: scalarea multidimensională ALSCAL pornind de la matricea de proximități (disimilarități calculate ca distanțe euclidiene) între țări după mediile naționale ale celor cinci variabile incluse în studiu (vezi tabelul 1 din capitolul 2) și analiza cluster (criteriile de grupare a țărilor fiind tot mediile naționale ale valorilor luate de variabilele respective). Ambele modalități de prelucrare statistică au condus la identificarea unor profiluri de grup similare.

Analizele din capitolul de față conduc la o serie de observații interesante cu privire la modelele „populare” despre apartenența națională, care permit în câteva privințe realizarea unor delimitări punctuale în raport cu literatura dominantă existentă. În ciuda caracterului preliminar și exploratoriu al acestei analize, am putut constata următoarele chestiuni: mai întâi, distincția clasică etnic versus civic, atât de populară în studiile despre naționalism, nu este un instrument foarte potrivit pentru studierea modelelor „populare” despre apartenența națională¹⁶.

Apoi, chiar dacă analiza de scalare multidimensională semnalează o linie de diviziune care opune un model central-est-european unui model occidental (pentru care respectarea instituțiilor politice și a legilor țării, precum și capacitatea de a vorbi limba

¹⁶ Chiar dacă modul de formulare a întrebării despre identitatea națională din ancheta EVS ar fi putut, dimpotrivă, să contribuie la emergența unei opoziții de tipul civic (occidental) versus etnic (estic): referindu-se la apartenența de grup (a fi cu adevărat român, de exemplu) întrebarea în cauză poate face trimitere fie la cetățenii unui stat, fie la membrii grupului etnic dominant (vezi și Shulman, 2002, p. 564).

națională sunt criteriile cele mai relevante pentru definirea apartenenței naționale), disparitățile regrupate de o parte și de alta a acestei falii discontinue sunt suficient de mari pentru a ne orienta spre modele mai complexe de înțelegere a reprezentărilor cotidiene ale naționalității (pentru o alternativă utilă în analiza identității naționale ca discurs public, vezi Zimmer, 2003). Alte potențiale axe de opoziție (Sud versus Nord, vechi state membre ale Uniunii Europene versus noi state membre) eșuează în a-și arăta relevanța analitică pentru datele de care dispunem. Dimpotrivă, după cum semnalează și raportul final al proiectului EURONAT - Representations of Europe and the Nation in Current and Prospective Member-States: Media, Élites and Civil Society (2005, p. 11), distincția cea mai clară pare a separa statele mari și puternice de cele mici și slabe.

Dacă punem în relație analiza componentelor principale (din capitolul anterior), analiza tipologică și analiza măsurii în care modelele despre apartenența națională sunt „împărtășite” de către respondenții din aceeași țară, putem observa că distribuția răspunsurilor pentru variabilele care saturează componenta electivă a concepției despre naționalitate este cea mai omogenă, iar distribuția răspunsurilor pentru variabilele principale care saturează componenta ascriptivă a concepției despre naționalitate este cea mai eterogenă – în cazul țărilor în care aceste două dimensiuni se structurează opozițional. Pentru restul țărilor, tendința ascriptiv eterogen versus electiv omogen este inversată. Țările care tind să se grupeze după scorurile medii naționale ale variabilelor introduse în analiză tind să se regrupeze și după abaterea standard calculată pentru aceleași variabile. Pentru patru dimensiuni ale naționalității luate în considerare (*jus soli*, respectarea instituțiilor și a legilor, *jus sanguinis* și rezidența), importanța atașată unui anumit criteriu (scorul mediu național) tinde să fie direct proporțională cu omogenitatea evaluărilor individuale. În alți termeni, cu cât una dintre dimensiunile menționate este mai importantă, cu atât este și mai necontroversat considerată astfel; cu cât o dimensiune este evaluată mai modest, cu atât disparitățile evaluărilor individuale sunt mai importante.

Capitolul 6. Potențialul excluzionist al diferitelor tipuri de înțelegere a apartenenței naționale

Capitolul de față are drept obiectiv o contribuție la dezbaterile academice despre diferitele modele ale naționalității identificabile în țările europene și relația lor cu excluzionismul național, propunând o explorare cantitativă a componentelor diferitelor modele ale naționalității predominante în statele membre ale Uniunii Europene și a implicațiilor acestora în termeni de preferințe pentru o anumită politică a imigrației și de percepții ale consecințelor imigrației. Fără a considera, precum Marko Hajdinjak, că identificarea diferitelor modele ale naționalității se reduce la o procedură de simplă etichetare, în acest capitol îi oferim o reacție la propunerea de a trece dincolo de descrierea acestora și de demersurile tipologizante, furnizând o testare a potențialei ostilități față de *outgrupuri* asociate diferitelor concepții despre naționalitate pe care le-am decelat (Hajdinjak, 2004, p. 248).

Rezultatele analizei de corespondență dintre diferitele conceptualizări ale apartenenței naționale și preferințele în materie de politici guvernamentale de control al imigrației ne indică un aspect important: nu doar componenta dominantă a unui model „popular” despre apartenența națională (sau tipul concepției respective) este relevantă în raport cu o preferință pentru un anumit tip de politică în materie de imigrație, ci și (sau mai degrabă) intensitatea evaluării importanței acestei componente pentru validarea calității de membru într-o anumită comunitate națională. Dimensiunea 1 a graficului (axa absciselor) delimitează o politică restrictivistă (limitare drastică sau chiar interdicție) de o politică liberală în materie de imigrație (acceptarea oricăror imigranți potențiali, în general sau contextual – doar când sunt slujbe pe care aceștia le-ar putea ocupa). Dimensiunea a doua a graficului (axa ordonatelor) separă atitudinile condiționate (acceptarea imigranților exclusiv în situația în care piața muncii i-ar putea absorbi) de cele necondiționate (acceptarea imigranților în orice circumstanță sau respingerea lor de plano).

Graficul analizei de corespondență ilustrează trei moduri distincte de articulare a raporturilor dintre concepția despre apartenență națională și preferința exprimată pentru un anumit tip de regim al imigrației. În primul rând, persoanele care conceptualizează mai lax apartenența națională (tipul moderat) tind să fie mai deschise față de imigranți sau să-și exprime dorința ca guvernul să permită accesul în țară al tuturor potențialilor imigranți.

În al doilea rând, respondenții cu o viziune foarte rigidă și strictă despre naționalitate (care consideră că, pentru a putea fi considerat membru deplin al unei comunități naționale, o persoană trebuie să satisfacă toate cele cinci criterii propuse spre evaluare) tind să aibă o atitudine excluzionistă față de imigranți, adică să solicite guvernului să limiteze drastic numărul lor sau pur și simplu să interzică imigrația (poziționarea acestui tip în proximitatea centrului graficului analizei de corespondență este o măsură a deosebit de amplei răspândiri a acestui tip).

Iar în al treilea rând, persoanele care au o concepție electiv-constructivistă despre naționalitate (care privilegiază respectarea instituțiilor și a legilor țării, precum și capacitatea de a vorbi limba națională drept criterii ale apartenenței naționale depline – vezi eticheta „instituții&limba” pe graficul analizei de corespondență – tind să aibă o atitudine oportunist-condițională în materie de imigrație (să considere că imigrația trebuie permisă doar atunci când este și oportună din perspectiva conjuncturii în care se găsește piața locurilor de muncă). Din acest motiv, acest ultim tip indică o *raportare neoliberală* la imigrație mai degrabă decât o concepție liberală.

Rândurile de mai sus dau contur celor trei tipuri majore de atitudini față de imigranți identificate prin recursul la analiza de corespondență: tipul *naționalist-restrictivist* (pentru care apartenența națională apare drept o categorie privilegiată, care presupune satisfacerea mai multor criterii de acces și care trebuie protejată de imixtiunea străinilor) și tipul *oportunist-condițional-electiv* (pentru care naționalitatea este o categorie mult mai flexibilă – dobândirea ei presupunând doar angajamentul individual privind respectarea legilor și a instituțiilor politice naționale, precum și capacitatea de a vorbi limba națională – și pentru care relația cu imigranții este de asemenea ajustabilă, în funcție de condițiile pieței muncii). Al treilea model generat de analiza menționată, tipul *moderat-permisiv* (pentru care apartenența națională este o categorie mai greu ancorabilă în vreunul dintre cele cinci criterii propuse spre evaluare, iar toleranța față de imigranți este mai mare, întrucât aceștia nu sunt percepuți drept o amenințare la integritatea corpului național) se delimitează de primele două prin preferința pentru lipsa controlului guvernului în chestiunea imigrației.

Prin urmare, familiarizarea cu legile și instituțiile fundamentale ale unui stat, ca și cunoașterea limbii naționale apar drept principii care marchează nu doar un regim

potențial inclusivist (cel puțin în comparație cu politica „zero imigrație” promovată de reprezentanții extremei drepte), ci semnaleză de asemenea „privatizarea integrării” imigranților sau „privatizarea naționalității” (Bertossi, 2001, p. 277), în sensul că indivizii pot și/sau trebuie să-și aleagă apartenența națională. Atașamentul individual politic și lingvistic definesc prioritar apartenența națională în societăți (neo-) liberale, în care străinul este acceptabil în măsura în care el este și un muncitor oportun. Nu în ultimul rând, tipul oportunist-condițional reflectă o serie de modificări recente ale politicilor de control al imigrației, în special revenirea la recrutarea imigrației pentru muncă (Guiraudon și Lahav, 2000, p. 206).

Datele noastre arată însă că mai important decât conținutul concepțiilor despre naționalitate este gradul de adeziune la diferite componente ale acestor concepții. Pe de altă parte, am putut arăta că este insuficient să ne focalizăm binar asupra preferințelor publice în materie de politici ale imigrației (incluere versus excludere), indicând coagularea unei perspective condițional-oportuniste, pentru care opțiunea pentru limitarea sau acceptarea fluxurilor de imigranți este constrânsă de evoluția pieței muncii (vezi și Hollifield, 1992; Sassen, 1996). Dacă în general conceptualizarea „civică” a apartenenței naționale este descrisă ca voluntaristă și potențial inclusivistă – întrucât naționalitatea se poate dobândi de oricine dorește acest lucru și se angajează să respecte legile și instituțiile unui stat (Björklund, 2006, p. 99) –, faptul că definirea naționalității în termeni de respectare a instituțiilor și legilor țării și de capacitate de a vorbi limba națională se asociază cu o opțiune condițional-oportunistă în privința politicilor de imigrație (doar atunci când sunt slujbe disponibile sunt acceptați imigranții) face indispensabilă o reflecție asupra calificării acestei opțiuni drept incluzioniste.

Rezultatele discutate în această secțiune sunt interesante din mai multe puncte de vedere. Mai întâi, am putut constata că diferitele concepții despre apartenența națională nu sunt inerent și necondiționat excluzioniste sau inclusiviste; după cum am observat mai sus, orientarea către piața muncii (deci către contextul economic) este definitorie pentru tipul oportunist-condițional. (In)toleranța fundamentată economic constituie un capitol vechi și minuțios elaborat în numeroase studii despre factorii determinanți ai atitudinilor față de străini, iar confirmarea pe care studiul nostru o aduce este utilă nu doar în dezbaterile teoretice, ci și în ceea ce privește consecințele în materie de politică și politici

ale imigrației. Raritatea percepută sau reală a locurilor de muncă pare să funcționeze ca detonator al atitudinilor excluzioniste, ceea ce înseamnă, pe de o parte, că politicile de combatere a șomajului pot contribui la ameliorarea atitudinilor față de imigranți, dar și că orice conjunctură economică defavorabilă poate fi exploatată politic prin amorsarea potențialului excluzionist al raportării oportunist-condiționale la imigrație. Martha Nussbaum (1996, p. xiv) subliniază nevoia de „extindere a imaginației” noastre cu privire la străini, solicitând mass-mediei și sistemului de educație să-și depășească tradiționala ignorare a vieților din afara granițelor naționale, producând și difuzând informație emancipatoare. Speranța că eliminarea acestei obtuzități imaginative este suficientă pentru promovarea unor atitudini inclusiviste este însă iluzorie. O arată încăpățânarea cvasi-generală de a tematiza imigrația ca problemă și surzenia cu care sunt primite studiile care arată că imigranții sunt creatori de valoare în țările lor de destinație, că ei contribuie la sistemele de asigurări sociale într-o măsură mai mare decât beneficiază de pe urma lor și așa mai departe.

Nu în ultimul rând, tipul moderat-permisiv sugerează că o mai slabă proeminență a apartenenței naționale în raport cu alte moduri posibile de afiliere poate fi temeiul unor atitudini mai deschise față de imigranți. Din acest punct de vedere, aprecierea lui Joaquín Arango de la sfârșitul anilor 1990 rămâne valabilă: „în ceea ce privește imigrația, societățile europene sunt prinse între Scylla și Caribda: între Scylla obligațiilor politice și morale care decurg din natura lor democratică, din angajamentul în materie de drepturile omului și nevoile de forță de muncă și Caribda definițiilor excluzioniste ale națiunii și ale cetățeniei și a răspânditelor sentimentelor anti-imigranți” (Arango, 1999, p. 11). În ultimul capitol ne vom îndrepta deci atenția spre modurile în care procesul de integrare europeană (și de europenizare a politicilor imigrației) contribuie la diluarea sau, dimpotrivă, la fortificarea delimitărilor naționale.

Capitolul 7. Sunt națiunile „civice” liberale și deschise?

Acest capitol continuă analizele din secțiunea anterioară cu o discuție a ipotezei conform căreia națiunile civice ar fi mai deschise, indicând un pattern de configurare a

universului discursiv care juxtapune concepțiile despre identitatea națională și opiniile despre imigranți. Focalizându-se asupra exemplului *par excellence* de națiune civică-republicană (Franța)¹⁷, dar și asupra unui context descris adesea prin emergența unui regim de atenuare a delimitărilor¹⁸ naționale (integrarea europeană), capitolul de față explorează astfel constituirea discursivă și practică a națiunii și a străinilor (imigranți), demonstrând că strategiile retorice de delimitare a cetățenilor de străini nu sunt inhibate de construcția europeană, ci dimpotrivă. Mai mult decât atât, „imigrația selectivă” este indirect promovată de un ansamblu de ambiguități constitutive ale proiectului de cetățenie europeană. Urmărind aceste traiectorii descriptiv-demonstrative, prezentul capitol contribuie la ameliorarea înțelegerii despre formarea și transformarea identității naționale într-un context economic precis, într-un câmp politic structurat de tensiunile dintre forțe (re-)naționalizatoare și europenizatoare – despre care vom vedea că nu sunt neapărat contradictorii – și, mai ales, în relație cu apartenența clasială, etnică și regională.

În acest capitol, ne interesează tocmai procesele de diferențiere¹⁹ și de delimitare etnonațională stimulate de unele consecințe transnaționale ale proiectului de extindere a Uniunii Europene. Analizăm maniera în care acțiuni și proiecte re-naționalizatoare recente pot fi interpretate drept efecte perverse ale transnaționalismului promovat în cadrul Uniunii Europene și sugerăm că emergența contextuală a unor diferențieri etnonaționale este strâns legată de voința politică (dar și populară) națională de a disloca fizic și de a debilita politic anumite grupuri etnice sau etnicizabile, prin tehnologii securitare de recuperare a suveranității teritoriale (și prin practici guvernamentale de „decompresie a spațiului” transnațional). Ceea ce indică nu doar importanța diverselor

¹⁷ Despre exemplaritatea Franței ca ilustrare a naționalismului civic, vezi și Calhoun (2005/2008, p. xxxi). Hargreaves atașează un bemol acestei perspective convenționale: „există un consens larg în favoarea perspectivei conform căreia cetățenia trebuie rezervată membrilor națiunii, iar națiunea trebuie să fie deschisă față de oamenii de origine străină care i-au internalizat normele, cum sunt cei mai mulți tineri născuți și socializați în Franța. Deși deschis la nivelul încorporării politice, aspectul asimilaționist al acestui idiom este închis diferenței culturale” (Hargreaves, 1995, p. 176).

¹⁸ Folosesc termenii de „delimitare” și „graniță” ca echivalente pentru termenii „boundary” și respectiv „border” din engleză. În limba franceză, Didier Fassin preferă să utilizeze termenul de „frontière” (frontieră) pentru a încorpora aceste două aspecte: delimitarea unor categorii sociale, care produce frontierele interne (simbolice) ale unei societăți, și demarcarea teritorială, adică frontierele externe ale respectivei societăți (Fassin, 2010).

¹⁹ În sensul de producere a unor „semnalmente” și marcaje etnice, dar și în sensul de delimitare și demarcare - altfel spus, de resuturare a unei identități naționale amenințate de „corpul străin” al out-grupului etnic prin practici de purificare care vizează eliminarea acestuia. Această dublă conceptualizare se fundamentează în mare măsură pe contribuțiile lui Fredrik Barth (1969/1998) și Rogers Brubaker et al. (2006).

guvernamentalități naționale în ceea ce privește posibilitatea de articulare a cetățeniei europene (și deci necesitatea de a resuscita o grilă analitică și metodologică gradată național), ci și tendința acesteia de a menține sau reproduce deficiențele exclusiviste/excluzioniste ale cetățeniilor naționale pe care aceasta se întemeiază.

Dacă se poate susține, împreună cu Martin Heisler (2001, p. 237) că „prezența migranților (...) poate avea o funcție de delimitare și ordonare [*bounding and ordering function*] în societățile postmoderne, nu la fel de acceptabilă este ipoteza acestuia, potrivit căreia procesele de excludere a migranților ar fi mai degrabă un atribut al vieții politice și sociale postmoderne (semnalată prin emergența multiculturalismului și a politicilor recunoașterii²⁰). Postmodernă, adică transgresivă în raport cu specializările funcționale moderne, nu e decât orientarea simultană către securizarea (*post festum*) a granițelor naționale și asigurarea ordinii și securității interne. Criminalizarea imigranților este tehnologia care permite această fuziune, prin intermediul a două operații: delimitarea sau constituirea unei probleme în materie de siguranță și asocierea acesteia cu un determinism etnic sau/și rezidențial într-o amalgamare de tipul: imigranții romi (sau) din taberele neautorizate reprezintă o amenințare la adresa ordinii publice²¹. Rezultatul este externalizarea pericolelor, iar operațiile sistemului de excludere pus în mișcare au ca efect re-constituirea granițelor naționale și re-încorporarea de către migranți [*bordering migrants*].

După cum au sesizat numeroși politologi și sociologi, vocația statelor-națiune de a produce și/sau regrupa cetățeni similari și de a-i separa de restul străinilor părea a fi fost definitiv pusă sub semnul întrebării de noi forme de apartenență, precum cetățenia europeană, care permit amplificarea migrației transnaționale și, deci, dislocarea fundamentului rezidențial al cetățeniei.

²⁰ „The proximity of the Other may be an indispensable element in the social (re)construction of citizenship in such emerging postmodern societies as those of North America and Western and Central Europe (cf. Patterson 1995). If identity is increasingly subsocietal in content, the formal marker of citizenship takes on greater importance for governance. It bounds the population for which the polity acts and from which it derives its authority.” (Heisler, 2001, p. 238)

²¹ O astfel de construcție socială a amenințării garantează eșecul sau ineficiența luptei împotriva acesteia, în cel puțin câteva cazuri specifice. De exemplu, dacă problema pe care agenții siguranței publice doresc să o rezolve este participarea unor romi la rețele globale de criminalitate, desfășurate inclusiv pe teritoriul național, atunci reacțiile teritorial-suveranist-naționale nu fac decât să rateze scala potrivită la care respectiva problemă ar putea fi abordată.

Pentru cei care le-au consemnat entuziast colapsul, frontierele naționale par însă a fi resuscitate în ciuda – și chiar prin contribuția – efectelor programului supranațional european. După cum ilustrează, în vara/toamna anului trecut, cazul specific al repatrierilor romilor din Franța (aflați pe teritoriul francez ca urmare a oportunităților fără precedent de migrație în cadrul Uniunii Europene și expulzați în baza recursului justificator – și chiar mistificator – la un element de legislație europeană), cetățenia europeană face loc unor procese de delimitare etno-națională/-culturală, în care producerea diferenței naționale și etnice apare ca instrument de gestionare a ordinii sociale naționale dezirabile și a modalităților considerate juste și legitime de a o obține. Sau, în termenii lui Jauregui și Ruiz-Jimenez, „procesul de integrare europeană poate contribui la întărirea identităților naționale și a statelor naționale însele” (2005, p. 85).

Rearticularea asamblajului cetățenie-suveranitate-teritorialitate-naționalitate devine astfel o resursă care permite activarea sau actualizarea diferenței etnonaționale în raport cu societatea centrală [*core society*] imaginată ca ordonată, omogenă (occidentală, creștină, albă), stabilă, și deci lesne controlabilă. Eliminarea „corpului străin” astfel delimitat nu țintește doar purificarea corpului național, ci și demonstrația unui exercițiu de putere a statului asupra supușilor săi (actuali sau potențiali), cu forța mediatică a unei execuții în piața publică. Obiectul acestei demonstrații îl constituie „rezerva” sau „excesul” de margizeni creat (sau doar transferat) de migrația transnațională promovată de integrarea României și Bulgariei în Uniunea Europeană. Aceste evoluții recente funcționează cel puțin ca un avertisment cu privire la faptul că transferul sporit de putere dinspre statele naționale spre instituțiile supranaționale este contrabalansat de revitalizarea unui discurs suveranist al „marilor națiuni” întemeiat tocmai pe renegocierea identității și a diferenței naționale în termeni dificil de calificat drept liberali sau civici.

Concluzii generale

Teza de față și-a propus realizarea a două contribuții generale în raport cu literatura existentă: mai întâi, am urmărit identificarea patternurilor care structurează conceptualizările populare ale principiilor care validează apartenența națională. Interesul analitic al acestui demers a fost sesizarea logicilor de articulare a criteriilor de delimitare națională, adică dimensiunile proeminente ale apartenenței și, corelativ, ale excluderii în

statele membre ale Uniunii Europene, fără a porni de la obiectivul testării alinierii reprezentărilor populare la ceea ce studiile despre naționalism definesc drept modelele dominante ale naționalității (etnic versus civic, cultural versus politic). Ne-a interesat ulterior construcția unei tipologii a modelelor populare despre naționalitate și a unei hărți europene a acestor „politici” populare de delimitare națională, așa cum pot fi ele decelate pe baza evaluării importanței mai multor criterii de confirmare a apartenenței naționale (*jus sanguinis*, *jus soli*, respectarea instituțiilor și a legilor naționale, capacitatea de a vorbi limba națională și rezidența de lungă durată pe teritoriul unui anumit stat). Deși obiectivul primar a fost exploratoriu, descriptiv și tipologic, nu am ratat ocazia de a discuta relevanța și relevanța categoriilor analitice tradiționale, articulate în câmpul studiilor despre naționalism, pentru examinarea modelelor populare despre apartenența națională.

Dimensiunile concepțiilor despre naționalitate pe care le-am identificat în capitolul al patrulea ne indică faptul că înțelegerile populare ale apartenenței naționale nu reproduc dihotomiile prevalente în literatura clasică despre naționalitate. Cel mai semnificativ aspect remarcat în acest capitol ține de alinierea, la nivelul percepției publice, a două principii de obicei privite opozițional: *jus soli* și *jus sanguinis*. Aceste criterii ascriptive sunt puternic corelate cu un al treilea, exigența șederii îndelungate într-o anumită țară pentru ca o persoană să poată fi considerată cu adevărat membră a comunității naționale respective. Această dimensiune ascriptivă a concepțiilor populare despre apartenența națională se distinge de o a doua, definită de criteriul respectării instituțiilor și a legilor țării și cel al capacității de a vorbi limba țării.

Data fiind diversitatea tipurilor de naționalisme descrise de literatura de specialitate, dar și a modelelor naționale privind achiziția cetățeniei, poate părea surprinzător un alt rezultat conturat în cadrul acestui capitol: concepțiile individuale despre apartenența națională se structurează în maniere similare în țările analizate (cu abateri în cazul Maltei și a Lituaniei): prima componentă este saturată de variabilele ascriptive (*jus soli*, *jus sanguinis* și, într-o măsură mai mică, rezidența), iar a doua componentă – mai puțin importantă – regroupează variabilele pe care le-am putea descrie drept electiv-constructive (respectarea instituțiilor și a legilor statului și, cu o contribuție mai modestă, capacitatea de a vorbi limba țării). Ceea ce indică mai ales dificultatea de a extrage tipuri

unidimensionale naționale sau regionale care ar putea fi etichetate drept „etnice” sau „civice”, „politice” sau „culturale”, „vest-europene” sau „est-europene”.

Această concluzie este întărită și de contribuția din capitolul al cincilea, în care construim o hartă tipologică a conceptualizărilor criteriilor de apartenență națională în cele 27 de țări membre ale Uniunii Europene (pe baza mediilor naționale ale valorilor pe care le iau variabilele care măsoară importanța atribuită fiecăruia dintre cele cinci criterii analizate). Descrierea grupurilor decelate prin analiza cluster și analiza de scalare multidimensională este atentă la redarea eterogenității repertoriilor culturale de delimitare națională, dar subliniază și criteriile de structurare a modelelor naționale în tipuri mai ample distribuite (grupul al șaselea, de pildă) sau mai particularizante (tipul al doilea, de pildă). După cum era de așteptat ținând cont de criteriile oficiale de achiziție a naționalității, criteriile cele mai importante în structurarea diferențierilor dintre modelele naționale analizate sunt *jus soli* și *jus sanguinis*. Respingerea acestor două criterii de definire a apartenenței naționale este caracteristică celui de-al cincilea tip identificat (care regroupează Olanda, Suedia, Franța, Luxemburg, Belgia și Danemarca). În ceea ce privește acest grup de țări (și, într-o mai mică măsură, grupurile trei și patru, adică Spania, Italia, Finlanda și respectiv Austria, Germania, Marea Britanie, Slovenia și Slovacia), s-ar putea remarca un decalaj între importanța acordată în mod oficial criteriilor ascriptive menționate anterior și proeminența acestora la nivelul modelelor „populare” despre apartenența națională.

De asemenea, capitolul al cincilea pune sub semnul întrebării caracterul „împărtășit” și „național” al modelelor decelate, completând analiza bazată pe medii naționale cu o scrutare a abaterilor naționale. Distribuția răspunsurilor pentru variabilele care saturează componenta electivă a concepției despre naționalitate este cea mai omogenă, iar distribuția răspunsurilor pentru variabilele principale care saturează componenta ascriptivă a concepției despre naționalitate este cea mai eterogenă – în cazul țărilor în care aceste două dimensiuni se structurează opozițional (descrise imediat *supra*). Pentru restul țărilor, tendința ascriptiv eterogen versus electiv omogen este inversată. Țările care au un profil similar după scorurile medii naționale ale variabilelor introduse în analiză tind să aibă un profil comun și după abaterea standard calculată pentru aceleași variabile. În general, pentru patru dimensiuni ale naționalității luate în

considerare (*jus soli*, respectarea instituțiilor și a legilor, *jus sanguinis* și rezidența), importanța atașată unui anumit criteriu (scorul mediu național) tinde să fie direct proporțională cu omogenitatea evaluărilor individuale. În alți termeni, cu cât una dintre dimensiunile menționate este mai importantă, cu atât este și mai necontroversat considerată astfel; cu cât o dimensiune este evaluată mai modest, cu atât disparitățile evaluărilor individuale sunt mai importante.

În capitolul al șaselea am revenit la cele două moduri fundamentale de înțelegere a naționalității identificate (în capitolul al patrulea) la nivelul publicurilor generale din cele 27 de țări analizate: o conceptualizare a apartenenței naționale dominate de criteriile ascriptive, pe de o parte, și o conceptualizare a naționalității dominată de criterii electivă. Am avut în vedere modurile de asociere a acestor dimensiuni cu preferințe pentru anumite tipuri de politici ale imigrației, așteptarea teoretică fiind aceea a asocierii componentei ascriptive (potențial excluzioniste) a naționalității cu atitudini restrictiviste în materie de imigrație și asocierea componentei electivă (potențial inclusiviste) cu atitudini liberale, tolerante față de imigranți. Datele noastre sugerează că, la nivel individual, nu doar componenta dominantă a unui model „popular” despre apartenența națională (sau tipul concepției respective) este relevantă în raport cu o preferință pentru un anumit tip de politică de control al imigrației, ci și (sau mai degrabă) intensitatea evaluării importanței acestei componente pentru validarea calității de membru într-o anumită comunitate națională. Pot fi identificate astfel trei tipuri principale de articulare a unei concepții despre apartenența națională și preferințele în materie de politică a imigrației: tipul maximalist-restrictivist, tipul oportunist-condițional și tipul moderat-permisiv.

Semnalăm astfel, în acest capitol, o breșă în utilizarea dihotomiei etnic versus civic pentru a prezice (adesea pe baza unei judecăți morale) calitatea inclusivistă sau excluzionistă a diferitelor modele ale naționalității: persoanele pentru care toate cele cinci criterii analizate prezintă o importanță majoră pentru validarea apartenenței naționale tind să prefere ca guvernul țării lor să se implice în limitarea drastică sau chiar în interzicerea imigrației pentru muncă a persoanelor provenite din țări mai sărace; persoanele care au o concepție despre naționalitate care privilegiază respectarea instituțiilor și a legilor țării și capacitatea de a vorbi limba națională tind să se raporteze condițional-oportunist la

imigrație, acceptând-o în situația în care piața forței de muncă ar putea să o absoarbă; în fine, tipul moderat-permisiv se caracterizează printr-o poziție mai temperată în aprecierea importanței diverselor criterii de definire a apartenenței naționale și prin atitudini mai deschise față de imigranți. Replicarea acestei analize de corespondență la nivel național ne indică faptul că modelul prezentat mai sus descrie relațiile dintre tipuri de conceptualizare a apartenenței naționale și preferințele în materie de control al politicilor imigrației într-o manieră destul de fidelă în 19 țări și cu o serie de particularități în celelalte 8 țări.

Ultimul capitol prelungește analiza din secțiunea anterioară cu interogație asupra caracterului presupus „liberal” și deschis al națiunilor civice. Focalizându-se asupra exemplului *par excellence* de națiune civică-republicană (Franța), dar și asupra unui context descris adesea prin emergența unui regim de atenuare a delimitărilor naționale (întegrarea europeană), capitolul în discuție explorează astfel constituirea discursivă și practică a națiunii și a străinilor (imigranți), demonstrând că strategiile retorice și practice de delimitare a cetățenilor de străini nu sunt inhibate de construcția europeană, ci dimpotrivă. Un scop suplimentar vizat de această secțiune a fost acela de a completa discuțiile din capitolele anterioare – al căror obiectiv era descrierea repertoriilor culturale despre apartenența națională – cu o analiză punctuală despre *maniera* în care atare repertorii devin disponibile, menită să elucideze instanțe și procese creatoare de categorii de indivizi di-/similari (proces pe care le interpretez drept re-naționalizare).

În ceea ce privește vechile (dar nu învechitele) dezbateri inaugurate în sociologie și psihologie socială de întrebări precum „cât de publică este opinia publică?” sau „cât de comparativă este cercetarea comparativă” (Jowell, 1998), contribuția noastră – mai curând accidentală în raport cu obiectivele prezentei cercetări – este prea puțin înnoitoare. Confrunțați cu o abundență de date cantitative încă insuficient valorizate (Norris, 2009), am optat pentru cea mai la îndemână și mai fructuoasă atitudine epistemologică, și anume poziționarea de partea promotorilor „aducerii opiniei publice înapoi” [*bringing public opinion back in*] (Sinnott, 1995).

Cât despre echivalența măsurătorilor în anchetele comparative, aceasta devine cu atât mai problematică cu cât numărul țărilor studiate este mai mare, dar și potențialul

analitic și diversitatea contextelor naționale sunt mai însemnate (Fitzgerald și Jowell, 2010; Sides și Elkins, 2010). De fapt, după cum notează Else Øyen, „Toate problemele eterne și nerezolvate (...) reapar atunci când ne angajăm în studii internaționale. Niciuna dintre dificultățile metodologice și teoretice pe care am învățat să le tolerăm nu pot fi ignorate atunci când examinăm critic astfel de întrebări precum ce este cercetarea comparativă, cum anume derulăm analize comparative și cum interpretăm similaritățile și diferențele în țările comparate.” (Øyen, 1990, p. 1).

Robustețea și calitatea datelor atitudinale produse în cadrul European Values Study s-au ameliorat considerabil în ultimele valuri, inclusiv ca reacție la apelurile lansate de către lumea academică în anii '90, care semnalau nevoia unor anchete riguroase care să exploreze valorile europenilor (Fitzgerald și Jowell, 2008). Pentru a testa echivalența structurală interculturală a conceptelor utilizate, am folosit analiza factorială, care a atestat că „arhitectura” acestora este similară în țările avute în vedere și că diferitele variabile care compuneau scalele atitudinale descriind conceptele analizate saturau în proporții asemănătoare aceeași factori (cu variațiile și excepțiile amintite). Pe de altă parte, faptul că ne limităm la conceptualizările cetățeniei la un anumit moment dat ne împiedică să sesizăm dinamica semnificațiilor apartenenței naționale, dar ne și pune la adăpost de diversele probleme de echivalență sau comparabilitate pe care le suscită extensia temporală a fenomenului cercetat.

Este imposibil să apreciem în ce măsură evaluările criteriilor de apartenență națională înregistrate prin chestionarul EVS reflectă evaluările cu care subiecții operează în viața de zi cu zi și în situații specifice sau care este proeminența acestei chestiuni (dacă ea există) în contexte cotidiene. De asemenea, dacă aceste aprecieri trimit la niște categorii profund înrădăcinate (vezi Mikael Hjerm, 2003, p. 416) sau, dimpotrivă, dacă ele constituie doar niște elemente superficiale, activate de conjuncturi politice sau mediatice particulare, rămâne o problemă deschisă cercetărilor viitoare. Însă chiar dacă presupunem că metodologia utilizată nu permite decât abordarea și măsurarea principiilor celor mai ușor de activat conversațional, rezultatele nu sunt mai puțin mulțumitoare, întrucât este dificil de imaginat o cezură între un miez dur, profund, și un înveliș flexibil, fluid, necoagulat. Nu în ultimul rând, rațiunile care explică preeminența unor dimensiuni

în raport cu altele prezintă un interes incontestabil și delimitează un alt șantier de cercetare ulterioară, de o anvergură și dificultate previzibile.

Eforturile noastre au ținut o recalibrare a modalităților dominante de „extragere” a modelelor despre naționalitate în Europa, fără a ne propune însă să testăm sistematic corespondența dintre „vocea populară” și textele legale sau perspectiva elitelor naționaliste care vorbesc „în numele națiunii”. Metodologic vorbind, o atare comparație este dificil de realizat, însă nu imposibil. Cel puțin două sunt elementele care ar facilita un demers de acest tip: mai întâi, disponibilitatea unor date care nu doar să evalueze importanța criteriilor de apartenență națională, ci să le și ierarhizeze, iar apoi, formularea itemilor din chestionar și în formă deschisă, pentru a lăsa loc emergenței unor criterii naționale specifice.

Date fiind carențele generale pe care le înregistrează cercetarea cantitativă a aspectelor legate de identitatea națională, cercetarea de față s-a confruntat cu atracțiile și pericolele domeniilor puțin explorate. Speranța noastră este aceea de a fi deschis o fereastră spre primele sau, măcar, de a permite evitarea ultimelor în potențiale analize viitoare.

Referințe

- Anderson, B. (1983/1991). *Imagined Communities*. Londra: Verso.
- Arango, J. (1999). Immigrants in Europe: Between Integration and Exclusion. Retrieved from <http://www.migracionydesarrollo.org/> website: http://rimd.reduaz.mx/documentos_miembros/1003925.pdf
- Arts, W. și Halman, L. (2005). National Identity in Europe Today: What the People Feel and Think. *International Journal of Sociology*, 35(4), 69-93.
- Barth, F. (Ed.). (1969/1998). *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Illinois: Waveland Press.
- Bendix, R. (1992). National Sentiment in the Enactment and Discourse of Swiss Political Ritual *American Ethnologist*, 19(4, Imagining Identities: Nation, Culture, and the Past), 768-790.
- Bertossi, C. (2001). *Les frontières de la citoyenneté en Europe : nationalité, résidence, appartenance*. Paris: L'Harmattan.
- Björklund, F. (2006). The East European 'ethnic nation' – Myth or reality? *European Journal of Political Research*, 45(1), 93-121.
- Bourdieu, P. (1980). L'identité et la représentation. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 63-72.
- Bourdieu, P. (1984). La délégation et le fétichisme politique. *Actes de la recherche en sciences sociales*(52-53), 49-55.
- Breuilly, J. (1996). Approaches to nationalism. In G. Balakrishnan (Ed.), *Mapping the Nation* (pp. 146-174). Londra / New York: Verso.
- Brubaker, R. (1992). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brubaker, R. (1999). The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between 'Civic' and 'Ethnic' Nationalism. In H. Kriesi, K. Armingeon, H. Siegrist și A. Wimmer (Eds.), *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective* (pp. 55-71). Zurich: Ruegger.
- Brubaker, R. (2004). *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brubaker, R., Feischmidt, M., Fox, J. și Grancea, L. (2006). *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press.

- Calhoun, C. (2005/2008). Introduction to the Transaction edition. In H. Kohn (Ed.), *The Idea of Nationalism. A study in its origins and backgrounds* (pp. ix-l). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Castles, S. (1995). How nation-states respond to immigration and ethnic diversity. *New Community/Journal of Ethnic and Migration Studies*, 21(3), 293-308.
- Chaumier, S. (2005). L'identité, un concept embarrassant, constitutif de l'idée de musée. *Culture și Mușeeș*, 21-42.
- Conversi, D. (1995). Reassessing current theories of nationalism: nationalism as boundary maintenance and creation. *Nationalism and Ethnic Politics*, 1(1), 73-85.
- Cram, L. (2009). Identity and European integration: diversity as a source of integration. *Nations and Nationalism*, 15(1), 109-128.
- Dieckhoff, A. (2005). *Nation and Nationalism in France: Between Idealism and Reality*. Paper presented at the Workshop: National Identity and Euroscepticism: A Comparison Between France and the United Kingdom, University of Oxford, Centre for the Study of Democratic Government, European Research Group http://oxpo.politics.ox.ac.uk/materials/national_identity/Dieckhoff_Paper.pdf
- Duchesne, S. (2006). *How to account for the complex identifications to Europe and its nations? A partial contribution to the concept of European identity*. Paper presented at the Conference on European Identity, Prague.
- Ellinas, A. (2010). *The media and the Far Right in Western Europe: Playing the nationalist card*. New York: Cambridge University Press.
- EURONAT. (2005). Representations of Europe and the Nation in Current and Prospective Member-States: Media, Élıtes and Civil Society *EURONAT Final Project Report*. Florence: Robert Schuman Centre for Advanced Studies (RSCAS) at the European University Institute.
- EVS. (2010). *European Values Study 2008, 4th wave, Integrated Dataset. GESIS Data Archive (ZA4800 Data File Version 2.0.0 ed.)*. Cologne.
- Fassin, D. (2010). *Les nouvelles frontièresh de la société française*. Paris: La Découverte.
- Fitzgerald, R. și Jowell, R. (2008, June 25-28, 2008). *Striving for cross-national equivalence – the European Social Survey (ESS) from design to implementation and beyond*. Paper presented at the International Conference on Survey Methods in Multinational, Multiregional, and Multicultural Contexts (3MC) Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities
- Fitzgerald, R. și Jowell, R. (2010). *Measurement Equivalence in Comparative Surveys: The European Social Survey (ESS)—From Design to Implementation and Beyond*: John Wiley și Sons, Inc.

- Foblets, M.-C. și Yanasmayan, Z. (2010). Country Report: Belgium *EUDO Citizenship Observatory: Country Profiles*. Fiesole: European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies și Edinburgh University Law School.
- Gellner, E. (1983/1997). *Națiuni și naționalism. Noi perspective asupra trecutului* (R. Adam, Trans.). Oradea: Antet.
- Guiraudon, V. și Lahav, G. (2000). A Reappraisal of the State Sovereignty Debate: The Case of Migration Control. *Comparative Political Studies*, 33(2), 163–195.
- Hajdinjak, M. (2004). Tolerantly Ethnic and Aggressively Civic?: Redefining the Definitions of Nationalism. In M. M. Kovács și P. Lom (Eds.), *Studies on Nationalism from CEU* (pp. 247-257). Budapest: Central European University.
- Hargreaves, A. G. (1995). *Immigration, "Race" and Ethnicity in Contemporary France*. Londra: Routledge.
- Heath, A. și Tilley, J. R. (2005). British National Identity and Attitudes Towards Immigration. *International Journal of Multicultural Societies*, 7(2), 119-132.
- Heisler, M. (2001). Now and Then, Here and There: Migration and the Transformation of Identities, Borders, and Orders. In M. Albert, D. Jacobson și Y. Lapid (Eds.), *Identities, Borders, Orders. Rethinking International Relations Theory* (pp. 225-247). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hjerm, M. (1998). National identities, national pride and xenophobia: a comparison of four Western countries. *Acta Sociologica*(41), 335–347.
- Hjerm, M. (2003). National sentiments in Eastern and Western Europe. *Nationalities Papers*, 31(4), 413-429.
- Hobsbawm, E. (1990/1992). *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. (1996). Ethnicity and nationalism in Europe today. In G. Balakrishnan (Ed.), *Mapping the Nation* (pp. 255-266). Londra / New York: Verso.
- Hochschild, J. L. și Lang, C. (2011). Including Oneself and Including Others: Who Belongs in My Country? *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 634(1), 78-97.
- Hollifield, J. F. (1992). *Immigrants, Markets, and States*. Cambridge: Harvard University Press.
- Huddleston, T., Niessen, J., Chaoimh, E. N. și White, E. (2011). *Migrant Integration Policy Index III*. Bruxelles: British Council and Migration Policy Group.
- Hutchinson, J. (1994). *Modern Nationalism*. Londra: Fontana.

- Janmaat, J. G. (2006). Popular Conceptions of Nationhood in Old and New European Member States: Partial Support For the Ethnic/Civic Framework. *Ethnic and Racial Studies* 29(1), 50-78.
- Jauregui, P. și Ruiz-Jimenez, A. (2005). A European Spain: the recovery of Spanish self-esteem and international prestige. In A. Ichijo și W. Spohn (Eds.), *Entangled Identities: Nations and Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Jones, F. L. și Smith, P. (2001a). Diversity and Commonality in National Identities: An Exploratory Analysis of Cross-National Patterns. *Journal of Sociology*, 37(1), 45-63
- Jones, F. L. și Smith, P. (2001b). Individual and Societal Bases of National Identity: A Comparative Multi-Level Analysis. *European Sociological Review*, 17(2), 103-118.
- Jowell, R. (1998). How Comparative Is Comparative Research? *American Behavioral Scientist*, 42(2), 168-177.
- Kastoryano, R. (2002). *Negotiating identities: states and immigrants in France and Germany* (B. Harshav, Trans.). Princeton: Princeton University Press.
- Kellas, J. (1991). *The Politics of Nationalism and Ethnicity*. Londra: Macmillan.
- Kohn, H. (1944/2008). *The Idea of Nationalism*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Kuzio, T. (2002). The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn's framework for understanding nationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 25, 20-39.
- Lamont, M. (1995). National Identity and National Boundary Patterns in France and the United States. *French Historical Studies*, 19(2), 349-365.
- Levanon, A. și Lewin-Epstein, N. (2010). Grounds for citizenship: Public attitudes in comparative perspective. *Social Science Research*, 39(3), 419-431. doi: DOI: 10.1016/j.ssresearch.2009.12.001
- Lochak, D. (1994). Usages et mésusages d'une notion polémique. La référence à l'identité nationale dans le débat sur la réforme du code de la nationalité, 1985-1993 In CURRAP (Ed.), *L'identité politique* (pp. 306-323). Paris: Presses Universitaires de France.
- Máiz Suárez, R. (2004). Per modum unius: más allá de la dicotomía nacionalismo cívico vs. nacionalismo étnico In A. G. Aba (Ed.), *El presente del Estado-Nación* (pp. 107-127). Bilbao: Universidad del País Vasco.
- Moessinger, P. (2000). *Le jeu de l'identité*. Paris: Presses universitaires de France.

- Nieguth, T. (1999). Beyond dichotomy: concepts of the nation and the distribution of membership. *Nations and Nationalism*, 5(2), 155-173.
- Nielsen, K. (1999). Cultural nationalism, neither ethnic nor civic. In R. Beiner (Ed.), *Theorizing Nationalism* (pp. 119-130). New York: State University of New York Press.
- Norris, P. (2009). The globalization of comparative public opinion research. In T. Landman și N. Robinson (Eds.), *The Sage Handbook of Comparative Politics* (pp. 522-540). Londra: Sage Publications.
- Nussbaum, M. C. și Cohen, J. (Eds.). (1996). *For Love of Country?* Boston: Beacon Press.
- Øyen, E. (1990). The Imperfection of Comparisons. In E. Øyen (Ed.), *Comparative Methodology: Theory and Practice in International Social Research* (pp. pp. 1-18). Londra: Sage.
- Plamenatz, J. (1976). Two types of nationalism. In E. Kamenka (Ed.), *Nationalism. The nature and evolution of an idea* (pp. 22–37). Londra: Edward Arnold.
- Renan, E. (1882/1996). What is a Nation? In G. Eley și R. G. Suny (Eds.), *Becoming National: A Reader*. Oxford: Oxford University Press.
- Rothì, D. M., Lyons, E. și Chryssochoou, X. (2005). National Attachment and Patriotism in a European Nation: A British Study. *Political Psychology*, 26(1), 135-155.
- Sanchez-Mazas, M., Van Humskerken, F. și Casini, A. (2003). Towards a social representational approach to citizenship: Political positioning in lay conceptions of the Belgian and of the European citizen. *Psychologica belgica*, 43(1-2), 55-84.
- Sassen, S. (1996). *Losing Control?* New York: Columbia University Press.
- Schnapper, D. (1995). The idea of nation. *Qualitative Sociology*, 18(2), 177-187.
- Scholte, J. A. (2000). *Globalization: a critical introduction*. Londra: Macmillan.
- Shulman, S. (2002). Challenging the Civic/Ethnic and East/West Dichotomies in the Study of Nationalism. *Comparative Political Studies*, 35, 554-585
- Sides, J. și Elkins, Z. (2010). *The Vodka is Potent, but the Meat is Rotten: Evaluating Measurement Equivalence across Contexts*. Working Paper. Retrieved from <http://home.gwu.edu/~jsides/research.html>
- Sieyès, E. J. (1789/2002). *Qu'est-ce que le Tiers état?* Paris: Éditions du Boucher.
- Singer, B. C. J. (1996). Cultural versus Contractual Nations: Rethinking Their Opposition *History and Theory*, 35(3), 309-337.

- Sinnott, R. (1995). Bringing Public Opinion Back In. In O. Niedermayer și R. Sinnott (Eds.), *Public Opinion and Internationalized Governance* (pp. 11–32). Oxford: Oxford University Press.
- Sinnott, R. (2006). An Evaluation of the Measurement of National, Subnational and Supranational Identity in Crossnational Surveys. *International Journal of Public Opinion Research*, 18(2), 211-223.
- Smith, A. (1991). *National Identity*. Londra: Penguin.
- Smith, A. (1998/2002). *Naționalism și modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiune și naționalism* (D. Stanciu, Trans.). Chișinău: Epigraf.
- Spencer, P. și Wollman, H. (2002). *Nationalism. A critical introduction*. Londra: Sage Publications.
- Svallfors, S. (1996). National differences in national identities? An introduction to the international social survey programme. *New Community*, 22(1), 127-134.
- Tilley, J., Heath, A. și Ford, R. (2008). The long shadow of history: The effects of economic development and ethnic diversity on national identity *Working Papers Series*. Londra: Centre for Research into Elections and Social Trends.
- Tilly, C. (2003). Political identities in changing polities. *Social Research*, 70(2), 605-620.
- Triandafyllidou, A. (2002). *Negotiating Nationhood in a Changing Europe – Views from the Press* New York: Edwin Mellen Press
- Weil, P. (2002). *Qu'est-ce qu'un français? Histoire de la nationalité française de la Révolution à nos jours*. Paris: Grasset.
- Zimmer, O. (2003). Boundary mechanisms and symbolic resources: towards a process-oriented approach to national identity. *Nations and Nationalism*, 9(2), 173-193.